

NEJSTARŠÍ BRÝLOVITÉ ZÁVĚSKY A DALŠÍ HONOSNÉ TYPY ŠPERKŮ VE STŘEDNÍ EVROPE

JAROSLAV PEŠKA – FILIP ONDRKÁL

The Earliest Spectacle Pendants and Other Opulent Types of Jewellery in Central Europe. Standardized spiral pendants and Stollhof-Csáford type *phalerae* are the most distinctive metal jewellery of Central European Early Metallic Age. In particular, the massive spectacle pendants of the Malé Leváre type occupy an important position in the systematics trying to reconstruct the origin and transmission of the universal design of this type of jewellery in the period of the 5th and 4th millennia BC in Western Eurasia. This study maps their cultural-historical, chronological, metrical or paleometallurgical data, allowing a diachronic as well as a synchronic view in the light of contemporary issues. The study presents an updated typological assessment and knowledge gathered over a century of archaeological research, newly supplemented with specimens from Beluša, Bzenec, Ivanovce, Krnov, Rajec, Rousínov, Trenčianske Teplice and Žitná-Radiša. The new *phalerae* hoard of Dolná Poruba-Homôľka allows us to present a certain originality in the Carpathian geographical space, which, together with the lens of modern natural science research, shifts the interpretation from static metallurgical zones to dynamic technological networks of Chalcolithic communities in Central Europe.

Keywords: Early Chalcolithic, Malé Leváre, Stollhof, Jordanów, spectacle pendant, copper jewellery.

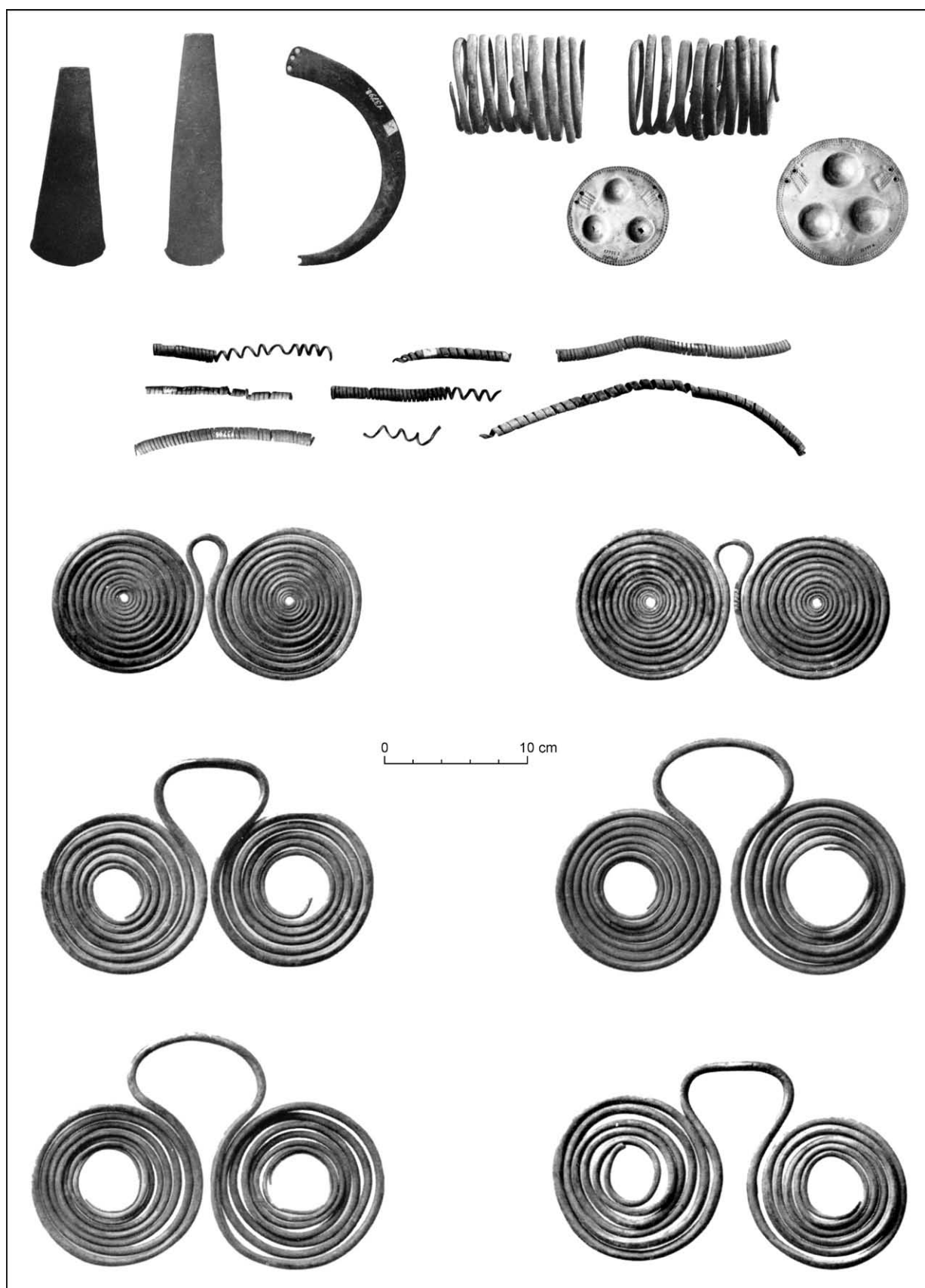
ÚVOD

V souvislosti se zachycením údajů o nových nálezech masivních měděných brýlovitých závěsků na Moravě a na Slovensku, se k autorům dostala celá řada informací o dalších exemplářích tohoto typu, které na tomto příkladu jasně demonstrují naše omezené povědomí o množství, distribuci, rozšíření apod. kovových artefaktů v počátcích prehistorické metalurgie. Díky novým informacím stoupl počet závěsků tohoto typu na Moravě o 150 % a na Slovensku o 100 %.

Neblahým společným znakem všech nově objevených předmětů je jejich ilegální vyhledání za pomoci detektoru kovů, a s tím spojené problémy správné a ověřitelné lokace nálezových okolností a v neposlední řadě otázka legalizace takové činnosti. Po dlouhém váhání a velké diskusi se autoři příspěvku, v rámci snahy poskytnout co nejobjektivnější pohled na řešenou problematiku, rozhodli zpřístupnit všechny dostupné informace týkající se nově doložených exemplářů. Zahrnují široké spektrum přístupu od bezproblémové spolupráce (s ne/předáním artefaktu), přes dílčí ukázkou (např. foto) bez možnosti bližší dokumentace až po odmítnutí poskytnutí jakýchkoliv informací k nálezu. Ambivalentní společenský dopad „detektoringu“ s rozdílnými legislativními podmínkami v obou sousedících zemích pak ponecháváme na posouzení čtenářů předloženého příspěvku.

HISTORIE BĀDANÍ A NALEZŮ

První nálezy masivních brýlovitých ozdob, interpretovaných jako závěsky nebo zápony, byly publikovány v závěru předminulého století (depot Domänești; *Pulszky* 1883, 2, obr. 5; ojedinělý nález z Gbeliec, dříve Kőbőlkút; *Hampel* 1896, 80, pozn. 1, obr. 46; *Récsey* 1892, 342 n., obr. 2; Moravské Lieskové; *Holuby* 1898, 150, tab. 4). Významný depot ze Stollhofu (obr. 1) byl objeven v roce 1864 a hned na to uveden do literatury (*von Sacken* 1865, 123 nn.), zevrubně publikován až později (*Angeli* 1967). Brýlovitou ozdobu z masivního měděného drátu obsahoval také další depot z roku 1922 (se stříbrnou puklicí typu Stollhof-Csáford), nalezený na vrchu kopce Kotouč na katastru obce Štramberk (obr. 2), rovněž zveřejněný později (*Jisl* 1967). Do stejného roku náleží ojedinělý nález ze hřbitova v Pohořelcích na Zlínsku (obr. 3; *Dohnal* 1973, obr. 3: 1). Na jaře roku 1925 se podařilo narazit při těžbě písku na depot pěti závěsků u obce Rašovice na Nymbursku (*Hellich* 1924–1925, tab. XLV; *Zápotocký* 1958, 27, obr. 4B, tab. XVI: 5). Další ojedinělý nález pochází z lokality Veľký Pesek na jižním Slovensku (*Mitscha-Märheim/Pittioni* 1934, 152, tab. 4: 8) a v roce 1940 byl objeven vzácný depot v Malých Levárech v trati Topoly (*Furmánek* 1980, 7, tab. 1: 2; *Kraskovská* 1944–1948, 271, 272, obr. 4; *Novotná* 1955, obr. 6; 1970, tab. 48: B; *Spindler* 1971, obr. 12c; *Zimmermann* 2007, obr. 4), který mimo více než polovinu závěsku

Obr. 1. Stollhof-Hohe Wand. Depot objevený v roce 1864 obsahoval mimo jiné měděné (a zlaté?) brýlovité závěsky typu Malé Leváre a dvojici terčů/puklic typu Stollhof-Csáford (podle Virág 2010).

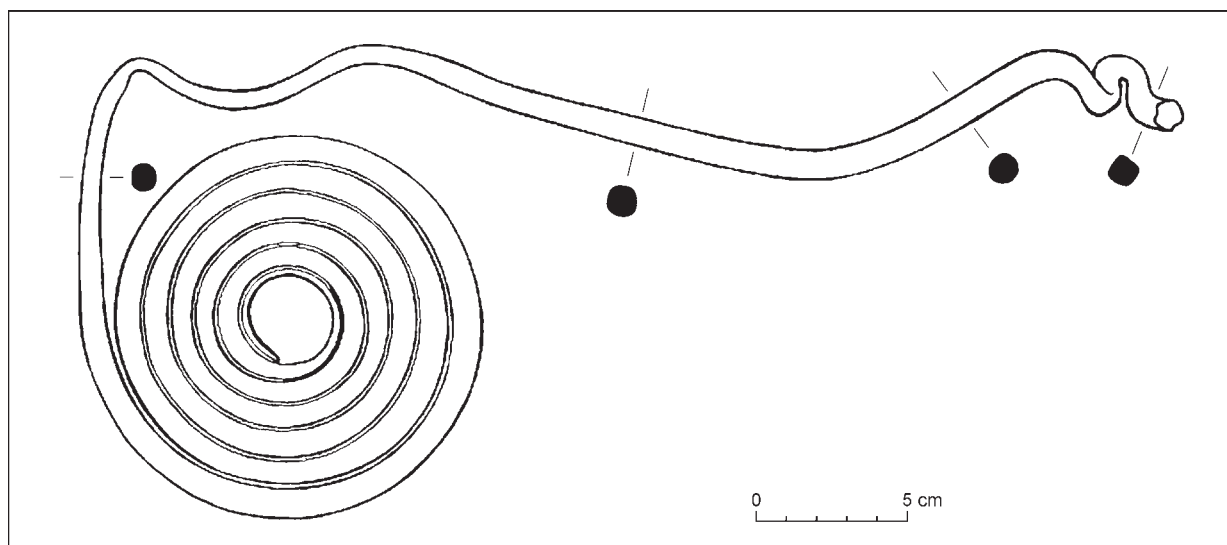
Obr. 2. Štramberk-Kotouč. Depot z roku 1922 obsahoval měděný brýlovitý závěsek typu Malé Leváre a terč/puklici typu Stollhof-Csáford. 1 – původní podoba artefaktů (podle Šikulová/Zápotocký 2010); 2 – současný stav (podle Virág 2010).

obsahoval ještě měděnou dýku typu Malé Leváre, sekeru s křížovým ostřím typu Nógrádmárcal a plochou sekeru typu Altheim (Kraskovská 1944–1948, 269, obr. 5).

První stručný přehled nálezů velkých brýlovitých závěsků publikoval P. Patay (1958, 306) a uvádí exempláře: Balassagyarmat-okolí, Gbelce (Kőbólkút), Malé Leváre, Moravské Lieskové, Velký Pesek (Ágotamajor) a depot Domänești. K. Spindler ve svém příspěvku k nálezu menšího brýlovitého závěsku z lokality Font ve Švýcarsku rozebírá také masivní závěsky, včetně málo dostupného poškozeného exempláře z neznámé lokality v Maďarsku (Spindler 1971, obr. 5) a provází nás historií malých brýlovitých závěsků až po střední dobu bronzovou. Manželé M. a B. Novotní přisoudili k sérii brýlovitých závěsků, resp. puklicím typu Stollhof-Csáford, chronologickou jednoznačnost – vyjádřenou časovou úrovní pozdně ludanického horizontu – která u typově spřízněných studií dodnes představuje prvořadou

hodnotu (Novotná/Novotný 1974). V. Furmánek se v monografii o závěscích na Slovensku věnuje také brýlovitým závěskům typu Malé Leváre (obr. 4: A). Jeho soupis zahrnuje všechny tehdy známé nálezy ze Slovenska (Furmánek 1980, 7, tab. 1: 1–3; 2: 4). Přitom se zabývá i menšími závěsky z pokračující doby bronzové, které dělí na varianty Hurbanovo, Osádka a Sliače (Furmánek 1980, 7 nn.).

I. Matuschik ve své obsáhlé studii z roku 1996, zabývající se závěsky typu Malé Leváre a Jordánów s jejich pokračováním vývoje do starší doby bronzové, rozebírá také hákovité spirály (náušnice typu Hlinsko). Na základě typologie, chronologie a chorologie, brýlovité závěsky (*Spiralscheibenanhänger*) rozděluje do čtyř velkých skupin/provincií: 1. Časně až staroeneolitická skupina v jihovýchodní a východostředoevropské oblasti. Malé brýlovité spirály nošeny jako ozdoby hlavy žen párově jako vlasové ozdoby (na spáncích) nebo jako součást diadémů, resp. čelenek, velké jako závěsky na hrudi mužů.

Obr. 3. Pohořelice-hřbitov (1922). Ojedinelý nález necelého brýlovitého závěsku. Kresba A. Pešková.

2. *Staro- až střeđoeneolitické hákovité spirály (náušnice typu Hlinsko) východostřeđoevropské a severoalpské oblasti.* Hákovité spirály a malé brýlovité spirály nošeny jako šperk.
3. *Mlado–pozdně eneolitické spirály západoalpské oblasti.* Masivní spirály jako závěsky na hrudi.
4. *Časně bronzové brýlovité spirály v podunajské oblasti s vyzářováním na sever do střeđního Německa a na jihozápad až po jihoalpskou oblast.* Pro časný horizont na jihovýchodě máme doklady jejich nošení jako závěsky, pro starší dobu bronzovou v jihovýchodní oblasti od horizontu kultury zvoncovitých pohárů (KZP) použití více spirál k ozdobě hlavy, šíje nebo zad.

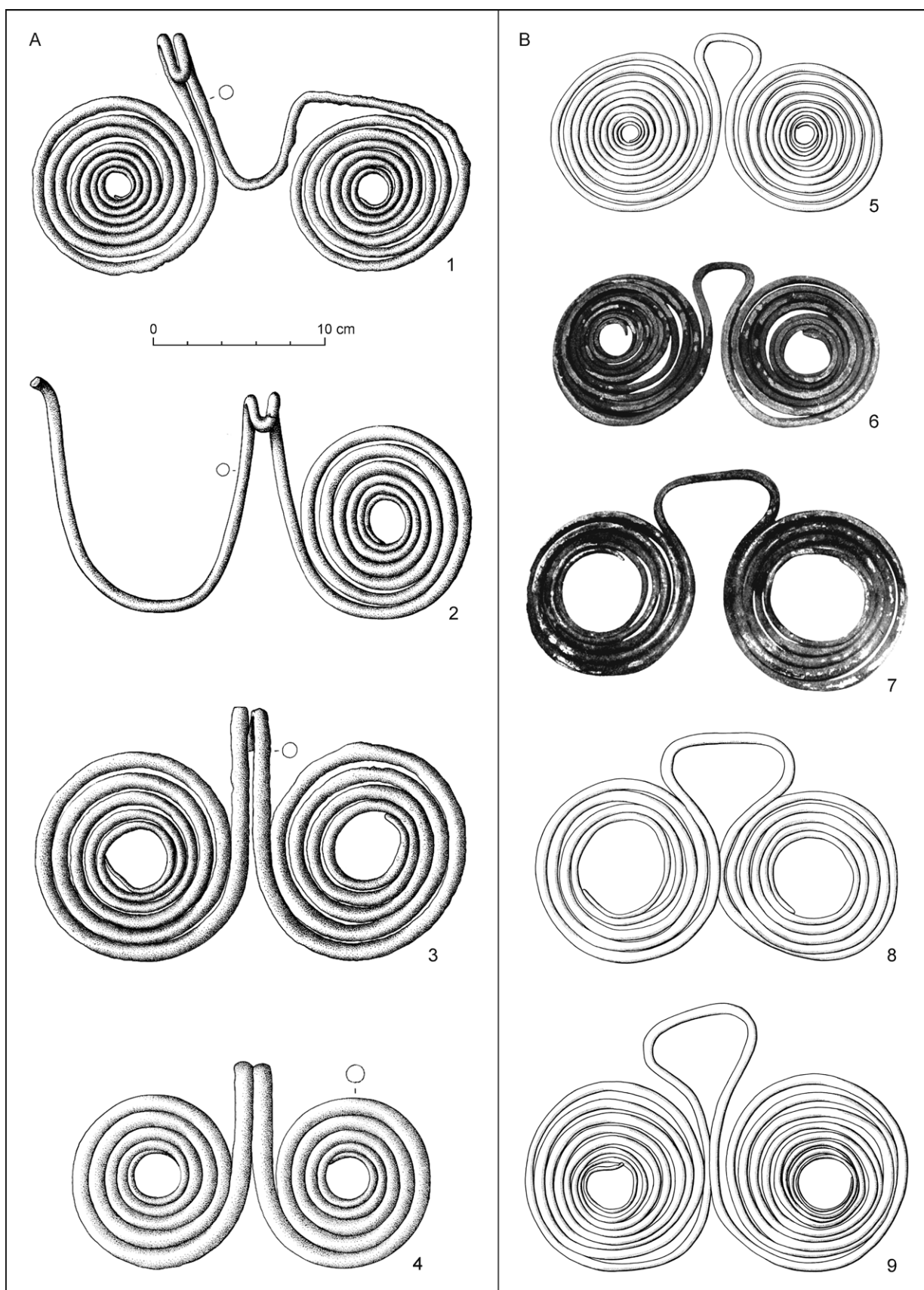
Velké masivní závěsky dělí na typ Malé Leváre (s háčkem) a na variantu Stollhof (bez háčku), menší na typ Jordanów se dvěma velikostními kategoriemi průměru spirál mezi 1–2,5 cm a větší mezi 3,5–5,5 cm (Matuschik 1996, 7). J. Pavelčík označil velké masivní spirály za typ Štramberg (s háčkem) a bez háčku s očkem jako typ Stollhof (Pavelčík 1979, 331). Z. Farkaš shromáždil a podrobil rozboru nálezy spirál z jeskyně Dzeravá skála u Plaveckého Mikuláše, kde masivnější formy (3 ks) nejsou příliš vzdáleny typu Malé Leváre (Farkaš 2013, obr. 12: 4, 5, 13; 9, 10, 12), dvě gracilnější by pak neodporovaly zařazení k typu Jordanów (Farkaš 2013, obr. 12: 1, 3; 13: 2, 3). Podle všeho jsou všechny spirály poškozeny (záměrně?). U masivních kusů nelze podle zmíněného autora vyloučit, že patří k pásovým záponám, zvláště u varianty s hákovitě vyhnutou středovou spojovací částí (u jiných jen očko; Farkaš 2013, 43). Tato funkční interpretace se občas v literatuře objevuje. Proti ní však svědčí pro pásovou záponu až

naddimenzovaná masivnost a dále ta okolnost, že zatím nikdy nebyly nalezeny v páru v tom smyslu, že by někde záponě druhý kus tvořil „přezku“ a hlavně ikonografické zobrazení vždy svědčí o funkci závěsku (viz dále). Vystupují-li ozdoby s háčkem a s očkem společně (zatím jen 3 ks v depotu z Domáňesti), působí (zvláště exempláře s očkem) dojmem závěsku. Přes méně jasnou představu, jak přesně fungovalo zavěšení typu s háčkem (úvazek uzlem, volné zavěšení?) s možností více úrovní interpretace symbolického významu závěsků, se nám zdá logičtější záměr tvůrce o nošení/zobrazení ozdoby ve smyslu horizontálním než vertikálním, což ikonografie potvrzuje.

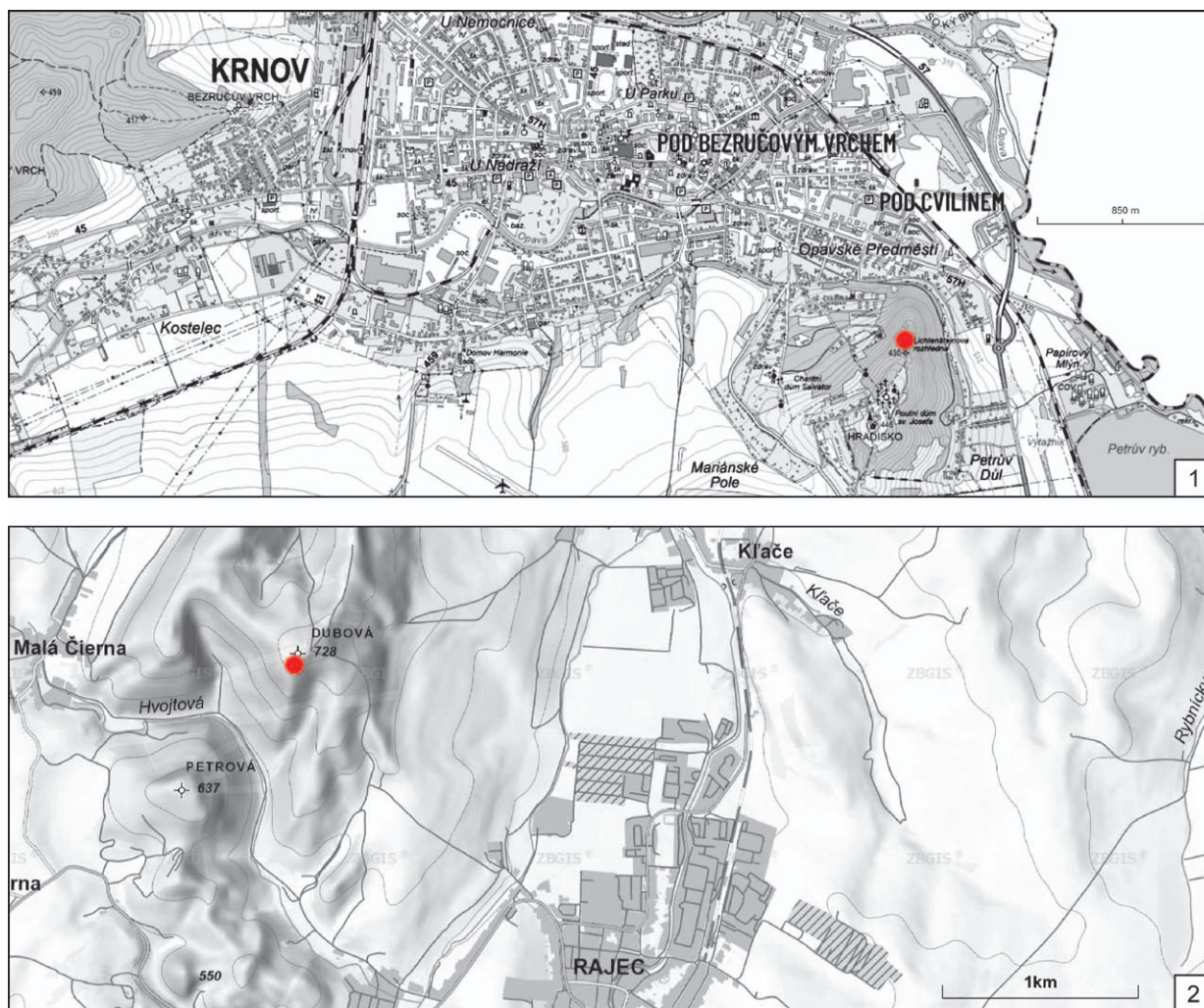
Ve své publikované disertaci se M. Dobeš (2013, 54–56) zabývá brýlovitými závěsky (typ Malé Leváre a Jordanów) v Čechách (depot Rašovice, hrob Praha-Dáblice) a v přehledu moravských eneolitických předmětů nechybí krátké zhodnocení závěsku z Pohořelice, včetně jeho zcela nové metalurgické analýzy (Dobeš a j. 2019, 34, tab. 2). Depot ze Štramberku-Kotouče a vyobrazení závěsku typu Malé Leváre na ženské plastice Falkenstein-Schanzboden z prostředí starší lengyelské kultury (Neugebauer-Maresch 1995, 101, obr. 46: 8) uvádí J. Kovárník (2020, 12, 15–18, obr. 1, tab. 1; 2) ve své nejnovější stati o tvorbě elit v eneolitu.

NOVÉ NÁLEZY BRÝLOVITÝCH ZÁVĚSKŮ

Dosud nepřilíš početnou skupinu velkých masivních brýlovitých závěsků obohatilo v poslední době hned několik typických zástupců tohoto typu ozdoby z území Moravy a Slovenska. Lze je na tomto místě rozdělit na ty, o nichž máme detailní před-

Obr. 4. Nálezy brýlovitých závěsků typu Malé Leváre ze Slovenska. A – 1 – Gbelce; 2 – Malé Leváre; 3 – Moravské Lieskové; 4 – Velký Pesek (podle *Furmáněk* 1980); B – depot Rašovice (podle *Dobeš* 2013).

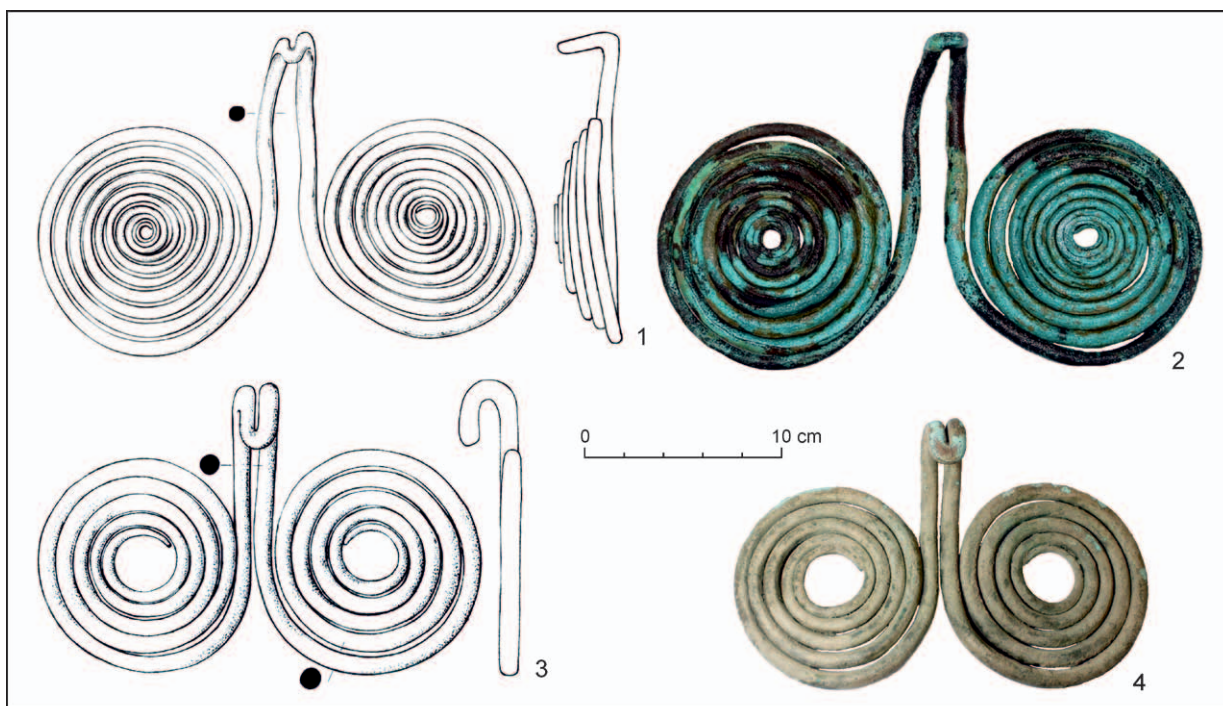

Obr. 5. Lokace dvou zatím nejnovějších nálezů brýlovitých závěsků typu Malé Leváre. Místo nálezů v terénu a lidarový snímek naleziště. 1 – Krnov-Burgberk; 2 – Rajec-Dubová. Mapy K. Pluskalová a F. Ondrkál.

stavu, neboť byly postoupeny k podrobné dokumentaci, včetně paleometalurgické analýzy (Beluša, Ivanovce, Krnov, Rajec a Rousínov), a na ty, které bylo možno pouze na kratší dobu spatřit, avšak bez řádné dokumentace (Trenčianske Teplice, Žitná-Radiša) nebo jsou známe pouze z amatérské fotografie (Bzenec), případně z doslechu (Strážovské vrchy). Ty jsou nedostupné. Ve smyslu pořekadla „na každém šprochu...“ jsme nakloněni považovat lokace za více méně uvěřitelné (někdy alespoň v rámci obce nebo katastru). V každém případě překvapí geografická příslušnost na území české části Slezska (Krnov) a na Slovensku stále se zahušťující nálezový katastr hornatých oblastí severozápadního Slovenska (Strážovské vrchy a Súľovské). Podrobný rozbor těchto poměrně vzácných artefaktů s diskusí o jejich časovém, chorologickém zařazení i funkční interpretaci může významnou měrou přispět k významu těchto nápadných a honosných artefaktů.

Krnov-Burgberk?, okr. Bruntál (CZ)

Ve sbírce Obecního muzea s archeologickými nálezy v Ostrožské Lhotě se nachází masivní měděný brýlovitý závěsek, u něhož je poznámka, že byl nalezen na „nejvyšším kopci nad Krnovem“ (obr. 5: 1). Jako místo nálezů přicházejí v úvahu sice hned tři lokality s pravěkým osídlením, a dokonce i fortifikací, a to Krnov 1-Burgberk, Krnov 2-Pfaffenberg a Krnov 3-Cvilín (Čížmář 2004, 154–156), avšak nejbližší městu s nejvyšším vrcholem je kopec Burgberk (kóta 480), dnes v mapách označovaný jako Hradisko, odkud je známo sídliště nálevkovitých pohárů a dokonce se spekuluje o eneolitickém stáří fortifikace (cf. Čížmář 2004, 154; Dohnal 1988, 67). Tyto nepřímé indicie by tak ukazovaly na Krnov 1-Burgberk jako na nejpravděpodobnější místo nálezů, i když jeho podrobnosti bohužel neznáme. Jde o nález za pomoci detektoru kovů.

Obr. 6. Nejnovější exempláře brýlovitých závěsků typu Malé Leváre. 1, 2 – Krnov-Burgberk; 3, 4 – Rajec-Dubová. Kresby a foto A. Pešková a F. Ondrkál.

Popis předmětu

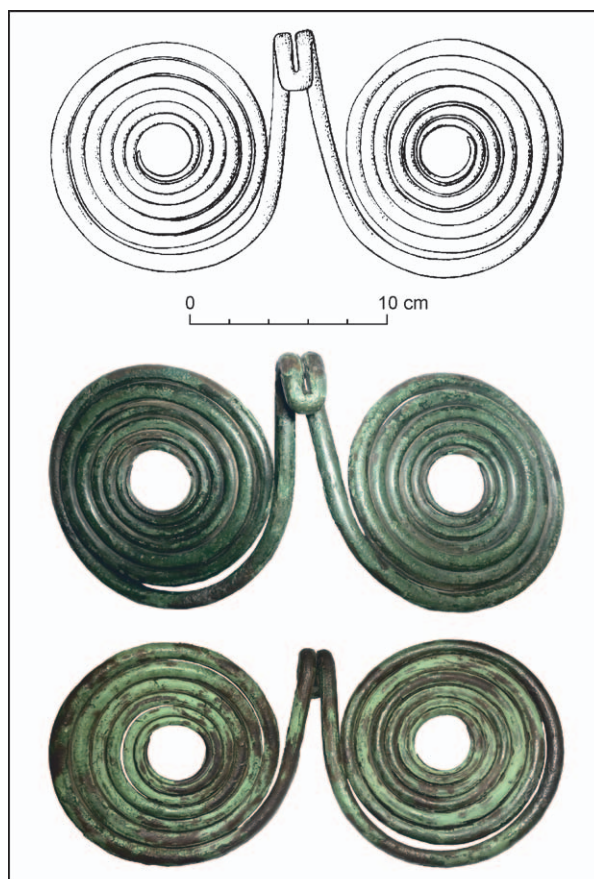
Brýlovitý závěsek s háčkem byl vyroben z masivního měděného drátu kruhového průřezu. Dvojice lehce pyramidálně prohnutých spirál je tvořena devíti závitů těsně stočeného drátu s plným středem, který se ke středu spirál jasně ztenčuje. Tmavozelená a místy černá patina. Rozměry: celková délka 262 mm, průměr spirál 113 a 111 mm, síla drátu max. 8 mm, hmotnost 800 g (obr. 6: 1, 2).

Rousínov-Panská skála, okr. Vyškov (CZ)

Detektorový nález z roku 2011 byl učiněn na J až JV svahu nad Vážanským potokem v nadmořské výšce 360 m těsně při hranici katastru směrem k Habrovanům (obr. 7). Lokalita představuje jižní svahy Dražanské vrchoviny. Ve vzdálenosti cca 100 m se již na katastru Habrovan v téže trati (Panská skála) podařilo téhož roku objevit robustní měděnou sekeru typu Pločnick B (Peška a j., v tisku) v hloubce cca 40 cm.

Popis předmětu

Brýlovitý závěsek s háčkem byl zhotoven z masivního měděného drátu kruhového průřezu. Dvojice plochých spirál je tvořena 6,5 závitů těsně stočeného drátu s volným středem. Drát se směrem ke středu spirál nápadně ztenčuje (9–1 mm). Tmavozelená patina, místy bez patiny. Rozměry: celková délka 262 mm, průměr spirál 92 a 92 mm, síla drátu max. 9 mm, hmotnost 1066 g (obr. 7).

Obr. 7. Rousínov-Panská skála. Velký brýlovitý závěsek typu Malé Leváre. Kresba A. Pešková, foto F. Ondrkál.

Obr. 8. Bzenec. Snímek brýlovitého závěsku typu Malé Leváre odcizeného během záchranného výzkumu na stavbě dálnice D55. Foto, mapa F. Ondrkál.

Bzenec, okr. Hodonín (CZ)

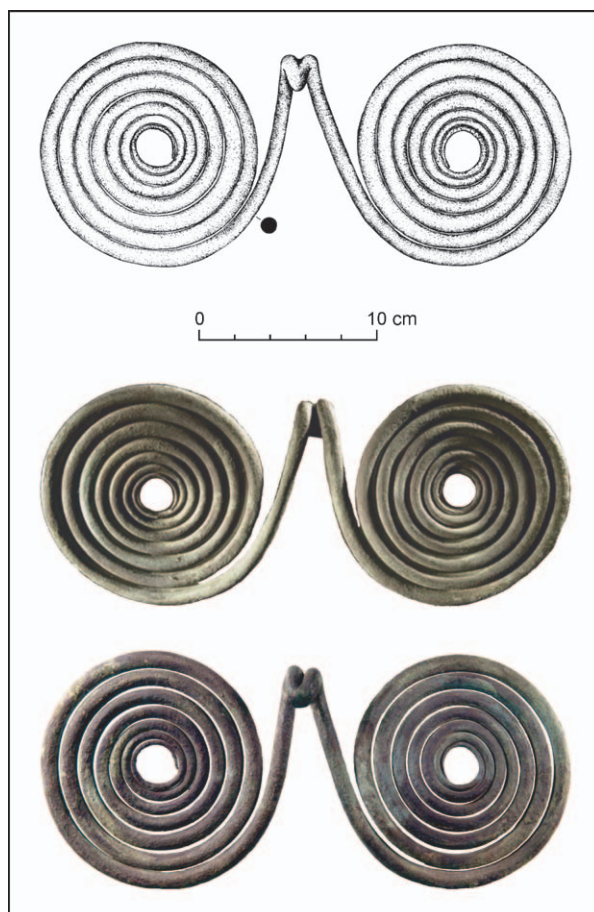
Údajný nález brýlovitého závěsku z roku 2021 v oblasti trasy budoucí dálnice D55 v katastru města Bzenec, který měl být uložen v písčitém podloží v hloubce až 60 cm pod současným povrchem. Artefakt byl přenesen do soukromé sbírky a v současnosti není známo, kde se nachází. K nálezu je k dispozici jednoduchá fotografická dokumentace.

Popis předmětu

Pouze na základě fotografie víme, že se jedná o masivní brýlovitý závěsek vyrobený z drátu kruhového průřezu s háčkem a volným středem. Světle zelená, hladká a ušlechtilá patina. Předmět není fyzicky k dispozici (obr. 8).

Rajec-Dubová, okr. Žilina (SK)

Detektorový nález učiněný na jižním svahu vrchu Dubová (727 m) v nadmořské výšce 702 m ve vzdálenosti asi 90 m jižním směrem od vrcholové kóty (obr. 5: 2). Místo nálezu pokrývá smíšený (listnato-

Obr. 9. Ivanovce. Nálež identifikovaný ve sbírce detektorových nálezů z pozůstalosti J. Tůmy. Grafika F. Ondrkál.

jehličnatý) pás lesa. Hloubka nálezu činila pouhých 10 cm od současného povrchu, cca 5 cm pod rašelinovou vrstvou. Soliterní závěsek byl uložen do země plochou stranou (háčkem vzhůru). V okolí nebyly zaznamenány žádné keramické fragmenty, organické zbytky nebo jiné související nálezy.

Popis předmětu

Masivní brýlovitý závěsek se zahnutým háčkem byl zhotovený z měděného drátu kruhového průřezu. Dvojice plochých spirál je tvořena vždy po 4,5 závitech těsně stoučeného drátu s volným středem. Drát se směrem ke středu spirál nápadně ztenčuje (6–2 mm). Světle zelená patina, místy s hlínou. Rozměry: celková délka 233 mm, průměr spirál 113 a 119 mm, síla drátu max. 10 mm, hmotnost 1001 g (obr. 6: 3, 4).

Ivanovce, okr. Trenčín (SK)

Tento nález má poněkud kuriózní historii. V zabavené detektorářské sbírce zesnulého J. Tůmy se mezi stovkami dalších artefaktů nacházel jediný brýlovitý závěsek. Při pátrání na Slovensku se poda-

řilo zjistit a ztotožnit předmět s nálezem z katastru obce Ivanovce z roku 1999 učiněným R. Vilčekem. Dokonce byl pro publikační účely získán originál kresby muzejního dokumentátora. Součinností M. Dobeše a M. Fikrleho se podařilo realizovat RFA, NAA analýzu (za níž autoři vřele děkují).

Popis předmětu

Do šířky roztažený závěsek s drobnějším háčkem ve tvaru špičky z kruhového ztenčujícího se drátu (max. síla 9–10 mm). Spirály těsně stočené do 6,25 a 6,25 vinutí s volným středem. Světlozelená patina s hnědým až načervenalým jádrem. Rozměry: celková délka 305 mm, průměr spirál 125 a 125 mm, max. síla drátu 9–10 mm, hmotnost 1426 g (obr. 9).

Beluša-Kontúrovec, okr. Púchov (SK)

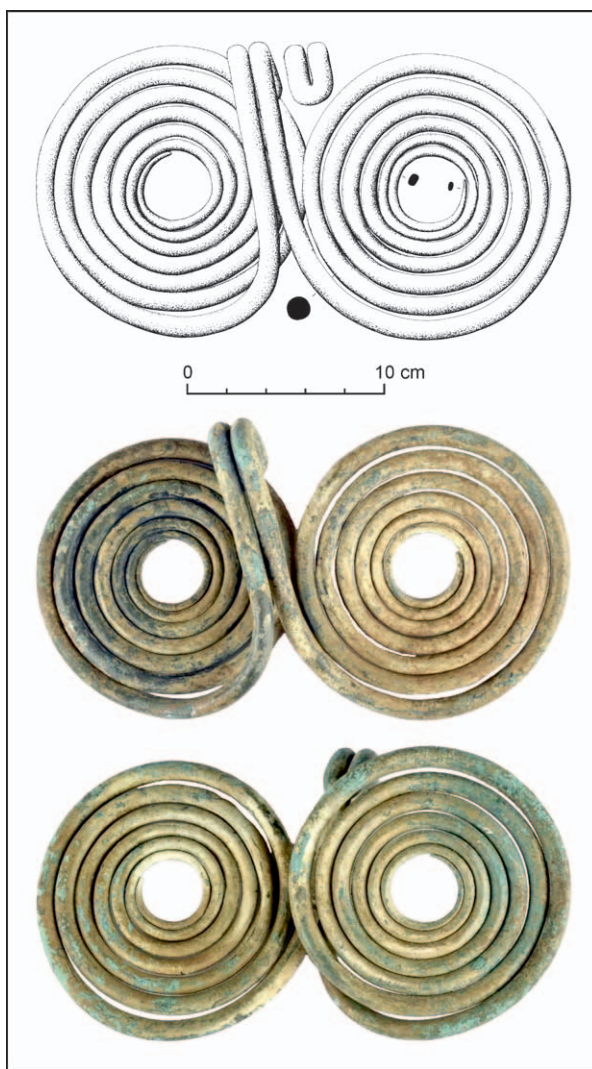
Soliterní nález masivního závěsku z JZ svahu vrchu Kontúrovec v obci Beluša, s GPS souřadnicemi N49.043837° E18.350183° a nadmořskou výškou 437 m n. m., učiněný náhodným hledačem s detektorem kovů v únoru 2011 (obr. 10). Exemplář byl uložen háčkem vzhůru v hloubce asi 35–40 cm a v průběhu času mírně deformován v předozadní projekci. Bez doprovodných nálezů v mikro/makrokontextu.

Popis předmětu

Masivní mírně deformovaný brýlovitý závěsek s háčkem byl vyhotoven z masivního měděného drátu kruhového průřezu. Dvojice spirál je tvořena 6,5 závitů těsně stočeného drátu s volným středem. Drát se směrem ke středu spirál nápadně ztenčuje až do zakončení do špičky (10,73–2,89 mm). Deformace spočívá v předozadní projekci pravé spirály před rameno s háčkem. Světle zelená patina, místy praskliny na povrchu předmětu. Rozměry: celková délka (při deformaci) 275 mm, průměr spirál 140 a 140 mm, síla drátu max. 10,73 mm, hmotnost 2006 g (obr. 10).

Žitná-Radiša-Skalky, okr. Bánovce nad Bebravou (SK)

V blízkém okolí jeskyně Vlčia diera (kat. ú. Omasťiná) a vrchu Skalky (kat. ú. Žitná-Radiša), na horním toku řeky Bebravy, byly v letech 2006–2009 subkulturálními hledači vyzdvihovány četné metalické nálezy z období časněho a staršího eneolitu, mezi jinými i měděný brýlovitý závěsek typu Malé Leváre a stříbrná puklice typu Stollhof-Csáford s vypnulínami (označeno jako depot 2, analogický depotu Štramberk-Kotouč; *Jisl 1967; Šikulová/Zápotocký 2010*). Další eneolitický depot (Žitná-Radiša depot 1) z této polohy obsahuje unikátní „bojový čakan“ (sekeromlat typu Širia), sekeromlat typu

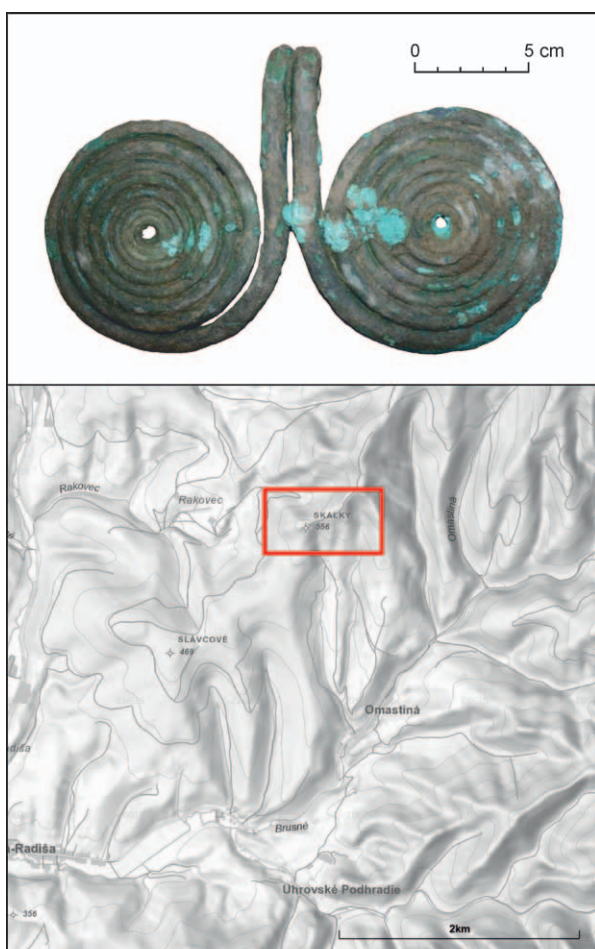

Obr. 10. Beluša-Kontúrovec. Brýlovitý závěsek typu Malé Leváre. Foto M. Kršková, kresba O. Nagláková.

Handlová s kruhovými značkami, plochou masivní sekeru, měděné dláto a soliterní dýku typu Malé Leváre (v současnosti připravováno k odbornému zpracování). Jeskyně u pramene řeky Bebravy jsou obecně mimořádně bohaté na nálezy keramiky kulturních skupin časněho eneolitu (Balaton-Lasinja, Bajč-Retz), například Dúpná diera v nedaleké Slatině nad Bebravou (*Bárta 1983; Lichardus/Vladár 1964*).

Popis předmětu

Na podkladě nekvalitní fotografie předmětu, která však obsahuje měřítko, můžeme artefakt popsat jako masivní brýlovitý závěsek vyrobený z drátu kruhového průřezu. Dvojici plochých spirál tvoří vždy devět závitů těsně stočeného drátu s plným středem. Drát se ke konci spirál výrazně ztenčuje. Tmavozelená, místy agresivní světle zelená patina. Rozměry: délka 225 mm, průměr spirál 105 a 110 mm, síla drátu max. 10 mm, hmotnost (?). Předmět nebyl fyzicky k dispozici (obr. 11).

Obr. 11. Žitná-Radiša-Skalky. Brýlovitý závesek typu Malé Leváre (součást depotu 2), který autorům studie nebyl k dispozici. Foto, mapa F. Ondrkál.

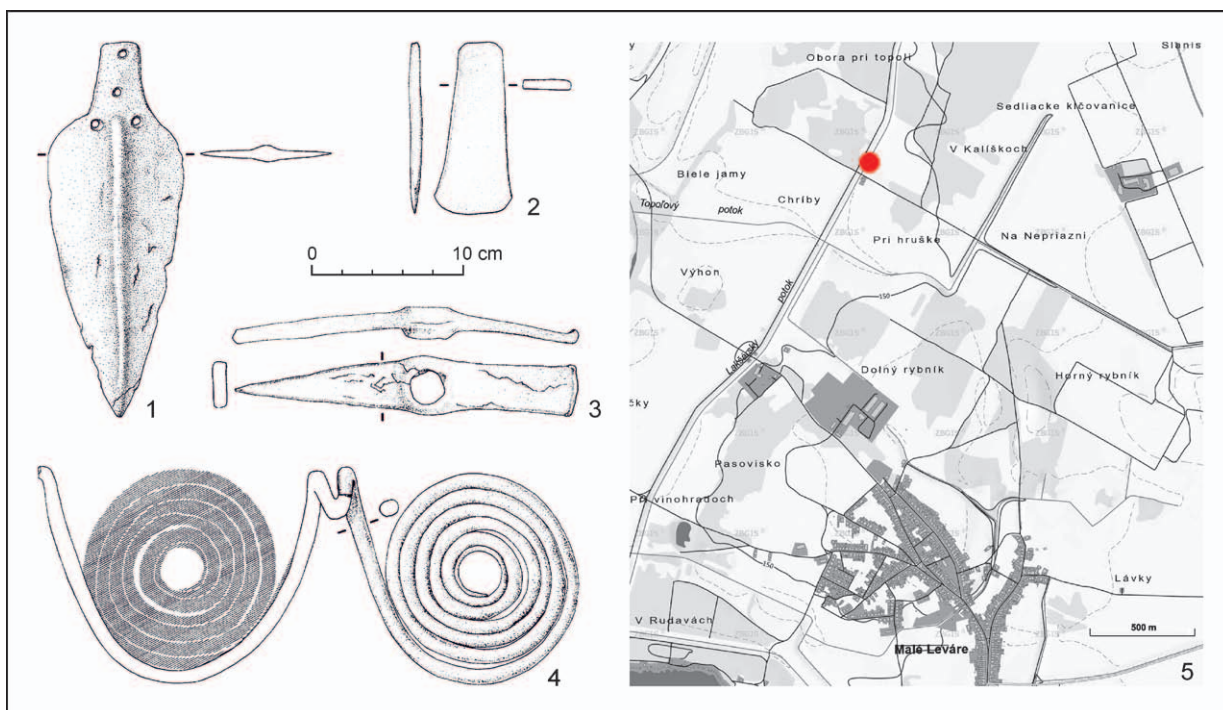
Strážovské vrchy (SK)

Podle nezaručených zpráv měl být v oblasti Strážovských vrchů nalezen depot obsahující dva kusy masivních brýlovitých závesků v souvislosti se skalními systémy. Informaci nelze nijak ověřit. Předměty nejsou fyzicky k dispozici. Jako s neověřeným nálezem s ním dále nepracujeme.

ENEOLITICKÉ NÁLEZY Z VELKÝCH NADMOŘSKÝCH VÝŠEK

Společným znakem všech nových nálezů brýlovitých závesků je poměrně velká nadmořská výška nalezišť, zvláště u slovenských exemplářů (Beluša, Rajec-Dubová, Žitná-Radiša), které jsou alokovány do Strážovských a na jihovýchodní okraj Súľovských vrchů s nadmořskou výškou až 702 m. Podle všech indicií také nález z Krnova by měl pocházet z výšinné polohy (kóta 480). O nález z Beluše

víme jen to, že by měl pocházet z nadmořské výšky 437 m (viz výše). Ještě výše (746 m) v Bílých Karpatech ležel depot z Lopeníku (Peška 2021, 71, obr. 1; 2). Takovéto uložení není, jak se ukazuje, u eneolitických nálezů nijak výjimečné. Z poměrně velkých nadmořských výšek pochází hned několik ojedinělých nálezů kovů jako například Vysoká nad Kysucou-Semeteš (720 m n. m.), Halenkov-Dinotice (632 m n. m.) a Lukoveček-Hrad (560 m n. m.), o něco níže je známa i fortifikace této polohy (517 m n. m.; Peška/Mellnerová Šuteková/Španihel 2019, 160–162). Nadmořská výška 531 m je uváděna také u depotu dvou mís a stříbrné puklice typu Stollhof-Csáford z Vanovic v Boskovické brázdě (Prokeš a j. 2020) a o mnoho níže neleží ani nejnovější nález tohoto vzácného artefaktu z lokality Nové Hvězdlice, okr. Vyškov, trať Stará hora (435–440 m; Rybářová 2022). Zatím nejvýše byl uložen nový depot s terčem/puklicí typu Stollhof-Csáford z Dolné Poruby-Homôľky ve výšce 872 m blízko vrcholové kóty kopce (907 m), což jistě není náhoda. Plochá sekera typu Pločnik (spíše však Stollhof nebo Pločnik/Stollhof) byla nalezena na Oravě v katastru obce Hruštín, poloha Predné Bosurčie u potoka v nadmořské výšce 747 m (Danielová 2017) a z Oravy pochází i několik dalších měděných eneolitických artefaktů (Istebné, Oravský Podzámok, Oravská Polhora; Danielová 2017, obr. 3). Známý časně eneolitický depot ze Stollhofu (obsahující mimo jiné celou sérii velkých brýlovitých závesků) byl nalezen v nadmořské výšce 700–800 m (Angeli 1967, 491). Z vrcholových partií kopce – „na temeni Kotouče ve střední části hradiště“ (Jisl 1967, 14) – Kotouč u Štramberka (kóta 539 m) pochází depot brýlovitého závesku a stříbrné puklice typu Stollhof-Csáford (Jisl 1967). Nedávno zveřejněné depozitum dvou plochých seker a dláta/klínu z lokality Mníchova Lehota (Novotná a j. 2021) na jihozápadním okraji Strážovských vrchů také vykazuje značnou nadmořskou výšku (cca 486 m). V současnosti do tisku odevzdaný příspěvek o depotu z Beckova-Zbojnického vrchu (kóta 553, nález z nadmořské výšky 512 m) s dominancí sekeromlatu typu Székely-Nádudvar se znaky typu Handlová a jemu skladbou *de facto* skoro identický ze Slavkova-Kolo (kóta 490; Farkaš/Peška/Ondrkál 2023; Peška 2022) potvrzují trend ukládání depotů a monodepozit do vyšších poloh našich vrchů a pohorí nedaleko od dálkových obchodních tras a komunikací. Přibývající kovové nálezy v hornatých oblastech západního a severozápadního Slovenska (Beckov, Beluša, Dolná Poruba, Mníchova Lehota, Rajec, Strážovské vrchy?, Žitná-Radiša) by mohly ukazovat na dosud neodhalený potenciál (nálezový, surovinový?) pohorí Strážovské a Súľovské vrchy, Považsky Inovec a snad také Trábeč. V případě kovových nálezů (včetně depotů) to platí také pro

Obr. 12. Malé Leváre-Topoly (1940). Depot, který obsahoval více než polovinu brýlovitého závěsku, sekeru s křížovým ostřím typu Nógrádmárcal, dýku typu Malé Leváre a plochou sekeru typu Altheim. Depot je neúplný (podle Zimmermann 2007). Mapa s nejpravděpodobnějším místem nálezu depotu. Mapa J. Bartík.

obě strany Bílých Karpat, avšak zatím bez znalosti výskytu kovových rud. Kde jinde by ostatně bylo možno obětovat bohům, než na vrcholech v krajíně dominantních kopců a hor?

TYP MALÉ LEVÁRE

Počty a nálezové prostředí

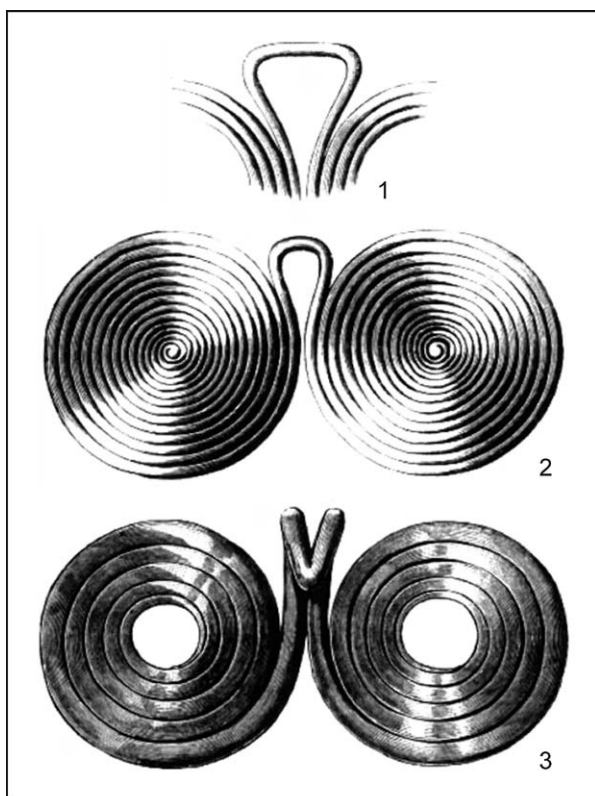
Ke skupině masivních brýlovitých závěsků typu Malé Leváre přibýlo na Moravě a na Slovensku hned několik důležitých exemplářů. Ke dvěma dosud známým z Moravy (Pohořelice, Štrambersk) počítáme nové kusy (Bzenec, Krnov, Rousínov), přičemž na Moravě jde teprve o třetí až čtvrtý kus (ve Slezsku dokonce první). Původní čtyři slovenské nálezy (Gbelce, Malé Leváre, Moravské Lieskové, Veľký Pesek) obohatily závěsky s pořadovým číslem 1, 3, 5, 7, 8 z lokalit Beluša, Ivanovce, Rajec, Trenčianske Teplice, Žitná-Radiša a údajný depot ze Strážovských vrchů (2 ks; tabula 1). Přitom počet všech dosud známých kusů není zcela jasný, a to především díky depotu ze Stollhofu, kde se v původních zprávách uvádí nález osmi měděných, a dokonce čtyř zlatých závěsků (Angeli 1967, 492), přičemž ve sbírkách Naturhistorisches museum Wien je dochováno pouze šest měděných kusů. Zlaté exempláře jsou u tohoto

typu šperku neobvyklé a dosud se nikde jinde neobjevily (že by záměna za terče/puklice?). Trochu na vážkách jsme také při klasifikaci a stanovení počtu nálezů z jeskyně Dzeravá skala na katastru Plaveckého Mikuláše v Malých Karpatech s kolekcí necelých spirál (a zlomků) s menším průměrem, než je u typu Malé Leváre obvyklé, kde jsme schopni vygenerovat minimálně tři ozdoby (Farkaš 2013, 41, 42, obr. 12: 4, 5, 13; 13: 9, 10, 12).

Pokud bychom tedy zahrnuli všechny uváděné kusy pod sledovaný typ (včetně původního, vyššího počtu 12 závěsků ze Stollhofu), máme dnes v Evropě k dispozici celkem 42 kusů z 21 lokalit, 38 z mědi a 4 ze zlata (?). Největší počet pak poskytl depot ze Stollhofu (8 + 4 ks), depot z Rašovic a Domáňesti (5 a 3 ks) a jeskyně Dzeravá skala (min. 3 ks). V ostatních případech jde o solitérní nálezy až na uváděný nedostupný depot ze Strážovských vrchů (2 ks), které představují v nálezovém prostředí většinu (12×). Poměrně často se stávají součástí depotů (8×), a to jak s výlučným zastoupením (monotypologické depozitum Rašovice, Domáňesti), tak v kombinaci s dalšími artefakty, ať už s jiným typem ozdoby jako je stříbrná puklice typu Stollhof-Csáford v depotu z roku 1922 (Štrambersk-Kotouč) a nový nedostupný objev ze Žitné-Radiše nebo s převahou šperků a minoritním zastoupením zbraní (Stollhof). Zatím ojedinělou kolekcí je soubor z jeskyně Dzeravá skala u Plaveckého

Tabela 1. Přehledová tabulka nových a původních nálezů bryťovitých závěsku typu Malé Leváre. Autor F. Ondrkál.

	Lokalita	Okres	Stát	Typologie (Malé Leváre)	XRF	Uložení	Původní citace
NOVÉ NÁLEZY	1 Beluša	Púchov	SK	var. Štramberk 1	•	soukromá sbírka	tato studie
	2 Bzenec	Hodonín	CZ	var. Štramberk 1	–	soukromá sbírka	tato studie
	3 Ivanovice	Trenčín	SK	var. Štramberk 1	•	ARUP Praha	tato studie
	4 Krnov	Bruntál	CZ	var. Štramberk 2	•	soukromá sbírka	tato studie
	5 Rajec	Žilina	SK	var. Štramberk 1	•	soukromá sbírka	tato studie
	6 Rousínov	Vyškov	CZ	var. Štramberk 1	•	soukromá sbírka	tato studie
	7 Trenčianske Teplice	Trenčín	SK	var. Štramberk 1 (miniaturizovaný)	–	soukromá sbírka	tato studie
	8 Žitná-Radiša	Bánovce nad Bebravou	SK	var. Štramberk 2	–	soukromá sbírka	tato studie
PŮVODNÍ FOND	9 Domanežti (1)	Satu Mare	RO	var. Štramberk 1	•	MNM Budapest	<i>Pulszky 1883</i>
	10 Domanežti (2)	Satu Mare	RO	var. Stollhof 1	•	MNM Budapest	<i>Pulszky 1883</i>
	11 Domanežti (3)	Satu Mare	RO	var. Stollhof 2	•	MNM Budapest	<i>Pulszky 1883</i>
	12 Gbelce	Nové Zámky	SK	var. Štramberk 1	–	neznámé	<i>Récsey 1892</i>
	13 „Maďarsko“	–	HU	var. Štramberk 1	•	MNM. Balassagyarmat	<i>Spindler 1971</i>
	14 Magyaregres (1)	Somogy	HU	var. Magyaregres	–	Múzeum Kaposvár	<i>Horn/Kiss 2017</i>
	15 Magyaregres (2)	Somogy	HU	var. Magyaregres	–	Múzeum Kaposvár	<i>Horn/Kiss 2017</i>
	16 Malé Leváre	Malacky	SK	var. Štramberk 1	•	SNM Bratislava	<i>Kraskovská 1944–1948</i>
	17 Moravské Lieskové	Nové Město nad Váhom	SK	var. Štramberk 1	•	SNM Martin	<i>Holuby 1898</i>
	18 Plavecký Mikuláš	Malacky	SK	?	–	SNM Bratislava	<i>Farkaš 2013</i>
	19 Pohořelice	Zlín	CZ	var. Štramberk 1	•	Múzeum Zlín	<i>Hrubý 1948</i>
	20 Rašovice (1)	Nymburk	CZ	var. Stollhof 2	•	Múzeum Poděbrady	<i>Hellich 1925</i>
	21 Rašovice (2)	Nymburk	CZ	var. Stollhof 1	•	Múzeum Poděbrady	<i>Hellich 1925</i>
	22 Rašovice (3)	Nymburk	CZ	var. Stollhof 1	•	Múzeum Poděbrady	<i>Hellich 1925</i>
	23 Rašovice (4)	Nymburk	CZ	var. Stollhof 1	•	Múzeum Poděbrady	<i>Hellich 1925</i>
	24 Rašovice (5)	Nymburk	CZ	var. Stollhof 1	•	Múzeum Poděbrady	<i>Hellich 1925</i>
	25 Stollhof (1)	Wiener Neustadt	AT	var. Stollhof 1	•	NHM Wien	<i>von Sacken 1865</i>
	26 Stollhof (2)	Wiener Neustadt	AT	var. Stollhof 1	•	NHM Wien	<i>von Sacken 1865</i>
	27 Stollhof (3)	Wiener Neustadt	AT	var. Stollhof 1	•	NHM Wien	<i>von Sacken 1865</i>
	28 Stollhof (4)	Wiener Neustadt	AT	var. Stollhof 1	•	NHM Wien	<i>von Sacken 1865</i>
	29 Stollhof (5)	Wiener Neustadt	AT	var. Stollhof 2	•	NHM Wien	<i>von Sacken 1865</i>
	30 Stollhof (6)	Wiener Neustadt	AT	var. Stollhof 2	•	NHM Wien	<i>von Sacken 1865</i>
	31 Štramberk	Nový Jičín	CZ	var. Štramberk 1	•	Múzeum Nový Jičín	<i>Jisl 1967</i>
	32 Velký Pěsek	Levice	SK	var. Štramberk 1	–	neznámé	<i>Mitscha-Märheim/Pittioni 1934</i>

Obr. 13. Domänești. Depot. Příklad společného vystupování subvarianty Štramberg 1 a Stollhof 2 (podle Pulszky 1883).

Mikuláše, kde lze uvažovat minimálně o třech exemplářích (Farkaš 2013). Speciálním případem pak je hromadný nález z eponymních Malých Levár, trať Topoly (obr. 12), kde, jak už bylo uvedeno, je kromě zbraní (dýka typu Malé Leváre, sekera s křížovým ostřím typu Nógrádmárcal a plochá sekera blízká

typu Altheim) zastoupena větší polovina brýlovitého závěsku s háčkem (Kraskovská 1944–1948; Novotná 1970, tab. 48: B; Spindler 1971, obr. 12c; Zimmermann 2007, obr. 4). Z dobových záznamů víme, že depot se nedochoval celý (podle výpovědi dělníků zde měly být ještě dvě podobné dýky, jedna plochá sekera a neurčený předmět ve tvaru rámečku; Kraskovská 1944–1948, 269). Díky skladbě dochovaného inventáře (zejména sekera typu Altheim) se vedou diskuse o jeho datování. Další poškozený exemplář je znám pouze z náhodného nálezu při hloubení hrobu na hřbitově v Pohořelicích nedaleko Zlína (Dobeš a j. 2019, obr. 9; Dohnal 1973, obr. 3: 1), všechny ostatní ozdoby jsou dochovány (až na malé deformace) vcelku. Na vážkách se správnou klasifikací jsme u exempláře z neznámé lokality v Maďarsku (Spindler 1971, obr. 5), vykazující všechny atributy subvarianty Štramberg 1 (včetně použité suroviny), avšak značně malých rozměrů (viz dále). Společné vystupování variant s háčkem nebo očkem, plným nebo volným středem spirál evidujeme v depotech ze Stollhofu, Rašovic a Domänești (obr. 1; 4: B; 13). Nicméně nám jsou dostatečnou oporou pro přibližně shodné datování předmětného typu. Dostupné nálezné okolnosti nových zástupců nevylučují hypotézu o jejich záměrné solitérní lokaci na výrazných topografických místech ve smyslu monodepozit.

Toto je stručný přehled fyzických nálezů artefaktů. S tímto typem šperku se však setkáváme také v ikonografické podobě s vyobrazením na hliněné plastice (Falkenstein-Schanzboden) a na kamenných stélách, menhirech nebo petroglyfech v širší oblasti Alp (Aosta, Bagnolo, Borno, Ossimo, Sion, Val Camonica) s datováním obecně do 4. nebo 3. tisíciletí př. Kr. (obr. 14). Zajímavá je v této

Obr. 14. Kamenné stély s vyobrazením masivních brýlovitých závěsků a dýk typu Remedello. 1 – Aosta; 2 – Sion, Petit-Chasseur, stéla č. 2 (podle Mezzena 1998).

Obr. 15. Antropomorfní plastika lengylské kultury (MOG Ib) Falkenstein-Schanzboden se symbolem brýlovitého závěsku na hrudi (podle *Lenneis/Neugebauer-Maresch/Ruttkay* 1995).

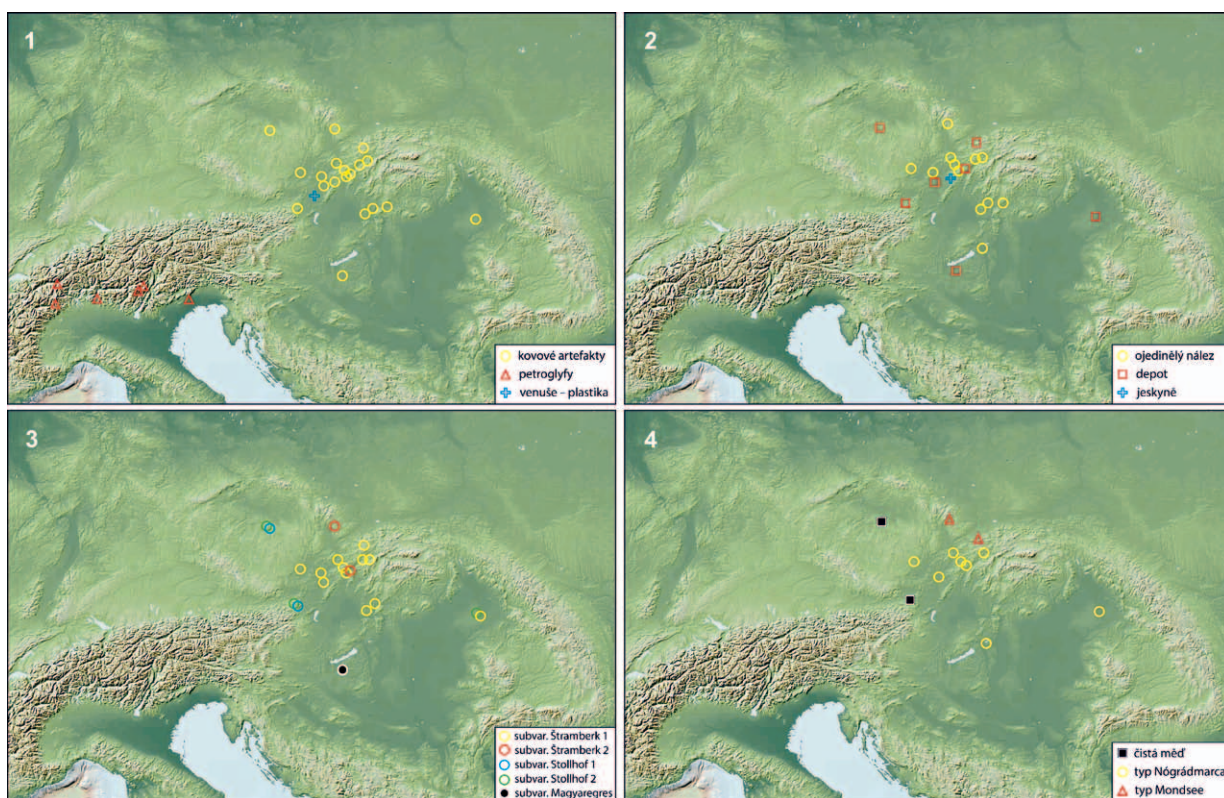
souvislosti absence skutečných kovových artefaktů v téže době v oblasti Alp a dále na západ. Z vyobrazení přitom není jasné, zda se jedná o ozdoby s háčkem nebo očkem. Co se zařazení ke sledovanému typu jedná, musíme vycházet ze srovnání s poměrně častou kombinací závěsek a dýky s rukojetí (většinou přijímán typ Remedello). Na srovnání s obsahem části depotu Malé Leváre (mj. kombinace závěsek – dýky) upozornil již K. Spindler (1971, 112). Přesto, že je jasné, že u symbolických vyobrazení se v žádném ohledu nejedná o zachycení reálií (viz šířka a velikost rukou a jiné disproporce), uvážíme-li velikost dýk pohybující se mezi 15–20 cm délky, vychází zhruba shodná velikost závěsků ve prospěch masivních závěsků typu Malé Leváre (cf. *Gallay* 2011, foto s. 8; *Mezzena* 1998, obr. 2, kat. č. 15; *Podborský* 2006, tab. 66). To by mělo platit do značné míry i pro plastiku z Falkenstein-Schanzboden s ohledem na velikost celé figurky a prsou (obr. 15; *Lenneis/Neugebauer-Maresch/Ruttkay* 1995, obr. na titulní stránce).

Chorologie

Dosavadní nálezy brýlovitých závěsků nás poučují o tom, že jejich nejvyšší koncentraci zachycujeme v oblasti středního Podunají, kde severně od Dunaje se nálezy koncentrují na území západně Malých Karpat až po jižní Slovensko, s jasnou kumulací na západním a nově především severozápadním Slovensku (těsně se přimyká i maďarská lokalita Balassagyarmat, bohužel blíže nelze lokalizovat neznámou lokalitu z Maďarska). K nim přistupují moravskoslezské nálezy ze střední a severní části země, doplňované dnes nálezy z Vyškovska (Rousínov) a z Hodonínska na jihovýchodní Moravě (Bzenec), čímž se prostorově vcelku rovnoměrně rozšiřuje moravská nálezová oikumena s převahou směrem ke Karpatské kotlině. S nálezy z dolního Pomoraví (Záhoří) topograficky dobře koresponduje plastika z Dolního Rakouska. Jižně od Dunaje těsně na východním úpatí Alp je situován depot ze Stollhofu. Poněkud excentricky východním směrem pak leží depot z Domänești a opačně na západ jediný český hromadný nález z Rašovic na Nymbursku ve středních Čechách (obr. 16: 1, 2). Petroglyfická zobrazení studovaného typu ozdob se jednoznačně koncentrují do jižní části centrálních a západních Alp (obr. 16: 1), kde naopak postrádáme fyzické kovové zástupce.

Technologie a terminologie

Brýlovité závěsky typu Malé Leváre jsou zhotoveny výhradně z masivního měděného drátu kruhového průřezu (síla 4,5–10 mm), který se ke středu spirál ztenčuje až na 1–2 mm. Spojovací část (lučík) je vytažena poměrně vysoko nad dvojicí plochých spirál a buď stažena k sobě a ohnutá do podoby háčku nebo vytváří smyčku (obrácené písmeno „U“) připomínající svým tvarem otvárač lahví (*Flaschenöffner*). Exemplář z Ivanovců má drobnější háček tvarován do špičky a oproti standardu má spirály více roztažené od sebe (obr. 9). Průměr drátu se od spojovací části (háčku nebo očka) směrem ke středu terčů zužuje na několik milimetrů (většinou 2–6, ale také 1–2 mm). Počet závitů je u spirál ovlivněn těsně svinutým nebo volným středem, přičemž rozdíl v počtu závitů u obou variant je až dvojnásobný (5–6× vs. 10–11×). Při stanovování jeho funkce pak nelze zapomínat ani na poměrně velkou hmotnost (interval 284–1426 g, většina nad 500 g), což poněkud koliduje s představou o běžném nošení jako ozdoby.

Obr. 16. Prostorová distribuce masivních závěsků typu Malé Leváre v Evropě. 1 – závěsky ve formě kovových artefaktů, aplikace na hliněné plastice a ikonografie (petroglyfy); 2 – počet kovových artefaktů a jejich nálezové prostředí; 3 – porovnání prostorové distribuce všech subvariant daného typu, včetně společného výskytu; 4 – distribuce typů mědi u brýlovitých závěsků. Mapy P. Grenar.

Nové typologické třídění

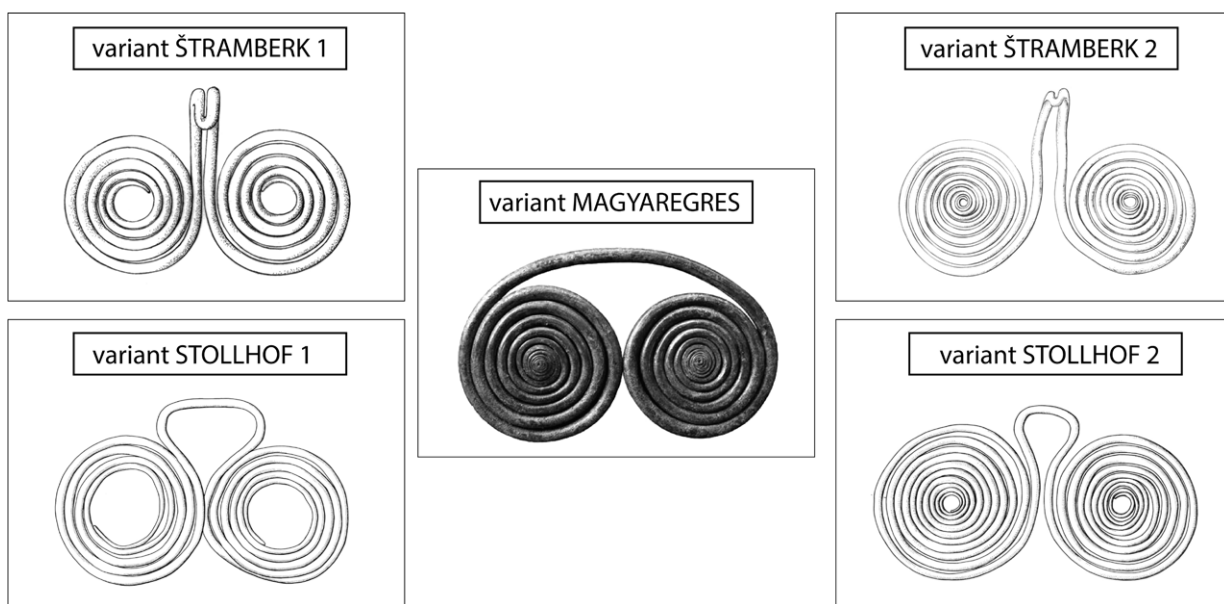
U vědomí rozdílů v detailech zpracování závěsků tohoto typu navrhujeme nové typologické třídění, které vychází z dosavadních pozorování, resp. členění spočívající v zohlednění exemplářů s háčkem a smyčkou a volným nebo těsně svinutým středem spirál, včetně dvou nově publikovaných kusů z depotu v Magyaregres (Hornok/Kiss 2017), postrádající háček i smyčku, kde spojovací lučík vytváří jen prostý oblouk. Všechny představitele masivních brýlovitých závěsků zahrnujeme pod typ Malé Leváre. Závěsky s háčkem (původní typ Štramberk J. Pavelčíka) představují variantu Štramberk, kterou nově dělíme na dva subvarianty: Štramberk 1 s volným středem a Štramberk 2 s plným středem. Závěsky se smyčkou (původní typ Stollhof J. Pavelčíka a varianta Stollhof I. Matuschika) považujeme za variantu Stollhof se dvěma subvariantami: Stollhof 1 s volným středem a Stollhof 2 s plným středem. Závěsky s obloukem pak řadíme pod variantu Magyaregres (obr. 17). K upřesnění jejich chronologie lze znovu připo-

menout společný výskyt obou subvariant Stollhof v depotech Stollhof a Rašovice, rovněž tak společný výskyt obou variant (Štramberk 1 a Stollhof 2) v depotu z Domänești (obr. 13; 16: 3), nacházející se prozatím na okraji pásma rozšíření.

Rozměrově menší brýlovité závěsky z počátku eneolitu řadíme ve shodě se starší literaturou pod typ Jordanów (průměr spirál 1–5,5 cm; viz dále). Ty mají vždy těsně stočenou spirálu s téměř plným středem, takže zde není nezbytné podrobnější členění (snad s výjimkou velikostního).

Chronologie

Z pohledu vymezení relativní chronologie typu Malé Leváre (absolutní data k dispozici nejsou) nelze znovu nevzpomenout plastiku z Falkenstein-Schanzboden z prostředí lengyelské kultury, kde je výskyt kovů obecně velmi nízký (cf. horizont 1; Peška 2020, 183), jejíž datování ve smyslu Lengyel (MOG) fáze Ib (4615–4523 BC; Kovárník 2020, 12, obr. 1) předchází objevení se kovových brýlovitých

Obr. 17. Nové třídění masivních závěsků typu Malé Leváre. Grafika K. Pluskalová.

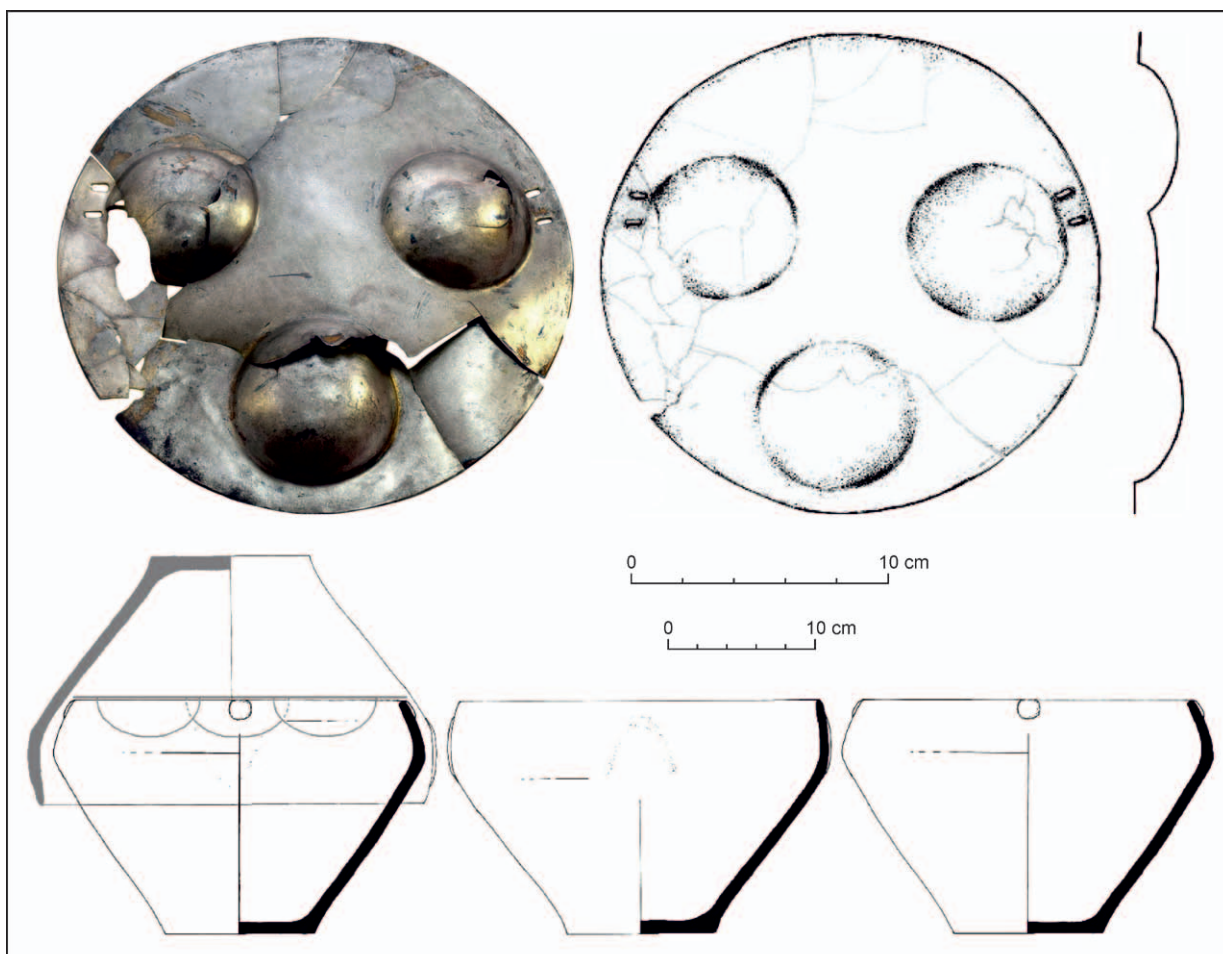
závěsků obecně (s výjimkou Varny), když za jedny z nejstarších, avšak menších rozměrů (typ Jordánów), považujeme závěsky z pohřebiště Brześć Kujawski a Jordánów s jistými paralelami u již zmiňovaných závěsků z Chvalynsku, Moška a Tepe Hissar III, které I. Matuschik (1996, 29) považuje za starší. Tyto menší závěsky pak pokračují s jistými přerušováními po celý eneolit (?) až do doby bronzové. Masivní brýlovité závěsky se však v kovové formě (ikonografie je datována příliš rámcově) objevují až s nástupem jordanovské kultury, tedy někdy v období 4300/4200–3900/3800 BC. Z výčtu doprovodného inventáře depotů, nezahrnujícího jen výrobky shodného typu (Domáňești, Rašovice), se můžeme pokusit o vyjasnění chronologického rámce jejich výskytu. Má to však svá omezení a problémy.

V depotu z roku 1922 na vrchu Kotouč u Štramberku (obr. 2) se našla ozdoba typu Malé Leváre v doprovodu rozměrné stříbrné puklice (terčovitého/puklicovitého závěsku) typu Stollhof-Csáford (Jisl 1967, tab. II; III; Peška 2020, 167, obr. 6; Šikulová/Zápotocký 2010, obr. 5; 6).¹ Diskuse, vyvolaná novým shodným nálezem puklice z Vanovic (obr. 18) v doprovodu dvojice keramických mís, posunula datování až do počátků baalberské fáze kultury nálevkovitých pohárů (KNP; Šmíd 2017, 210), což vedlo autory nejnovější stati ohledně depotu k názoru o nestejném stáří keramiky (horizont Balaton-Lasinja II–III – Hunyadihalom – Bajč-Retz – Baalberg) a terče/puklice, který by tak mohl být starší, přičemž se spekuluje o delší životnosti vzácných

kovů (Prokeš a j. 2020). Všeobecně přijímané tradiční datování zlatých terčů/puklic typu Stollhof-Csáford do horizontu Balaton-Lasinja I – Bodrogkeresztúr – Ludanice – Bisamberg – Epilengyel/Jordánów je v případě Štramberka-Kotouče opíráno o fakt, že mezi pravěkými nálezy se objevuje jordanovská, nikoliv však keramika KNP (cf. Prokeš a j. 2020). Nepřímo by opakování této kombinace bez záruky podepřel i avizovaný depot z Žitné-Radiši 2, protože nejnovější objev stříbrné puklice z Nových Hvězdlic jeví známky monodepozita (Rybářová 2022). Další datovací oporou by měl být početné i typologicky nejbohatší depot ze Stollhofu, obsahující také dvojici zlatých terčů/puklic typu Stollhof-Csáford (Angeli 1967, tab. 3–6). Pro datování je rozhodující přítomnost plochých seker typu Stollhof a Hartberg, náležící první typologické skupině s datováním do epilengyelského horizontu (Jordánów, v Dolním Rakousku skupina Bisamberg-Oberpullendorf), což podporuje také prvkové složení suroviny ukazující na měď typu Nógrádmárcal nebo na čistou měď typu E00 (u obou typů jasně dominující). Protože se terče/puklice typu Stollhof-Csáford ze zlata, stříbra nebo mědi od sebe v různých parametrech odlišují (použitá surovina, oblast rozšíření, velikost, výzdoba) a nacházejí se v rozdílných kulturních prostředích, není zcela vyloučen jistý časový posun doby jejich užívání.

Naše relativně chronologické úvahy poněkud narušuje již delší dobu trvající odborná diskuse k datování depotu z Malých Levár, kde vystupuje

¹ Údajný neověřený depot ze Žitné-Radiši v trati Skalky by měl vykazovat totožnou skladbu: měděný brýlovitý závěsek typu Malé Leváre a stříbrnou puklici typu Stollhof-Csáford. Informace bohužel nelze ověřit. Nálezy jsou nepřístupné.

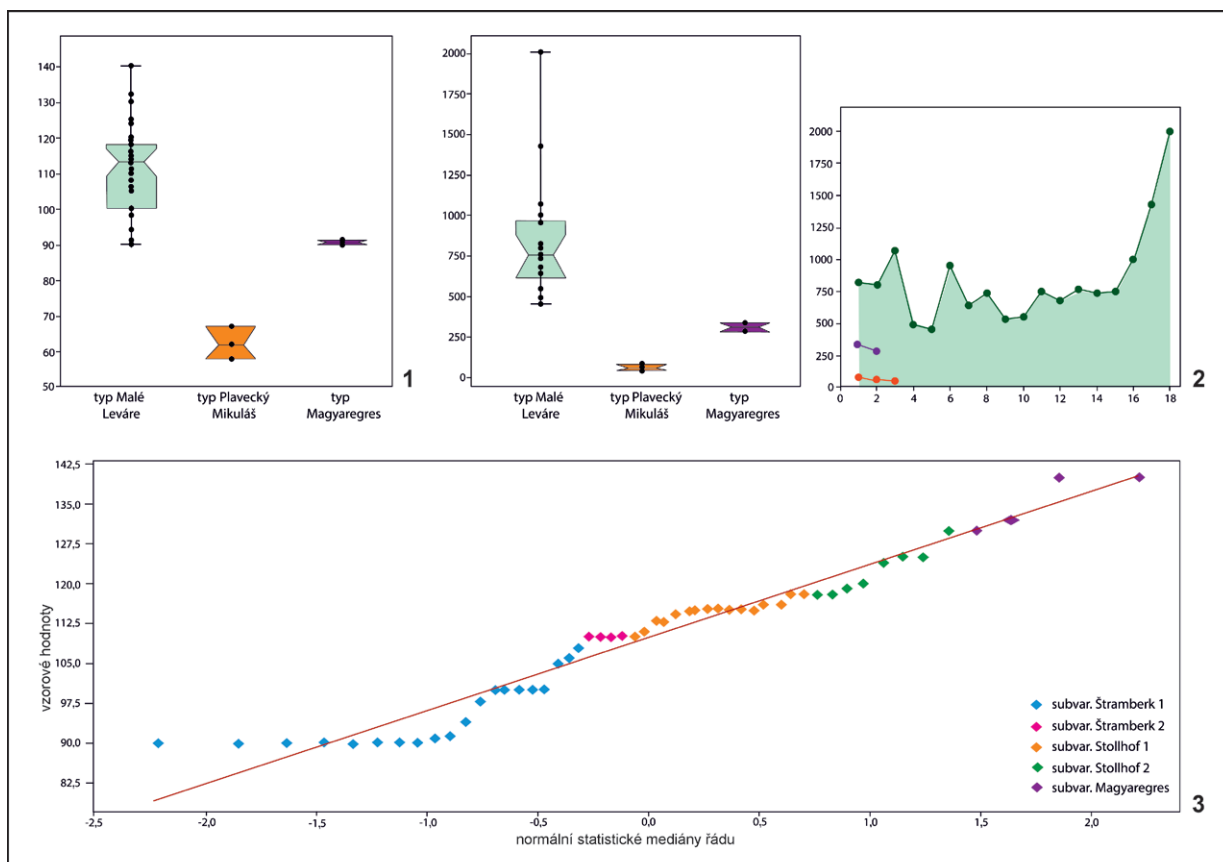

Obr. 18. Vanovice (2012). Depot dvou keramických mís a stříbrného terče/puklice typu Stollhof-Csáford (podle Malach/Štrof 2016). Foto E. Pernicka.

také větší polovina velkého brýlovitého závěsku s háčkem (Furmánek 1980, tab. 1: 2; Kraskovská 1944–1948, obr. 4; Novotná 1970, tab. 48: B) společně s dýkou typu Malé Leváre, sekerou s křížovým ostrím typu Nógrádmárcal a plochou sekerou typu Altheim (obr. 12), přičemž víme, že depot není úplný (viz výše). Zatímco dýka a sekera s křížovým ostrím jsou jasnými reprezentanty epilengyelského/jordanovského vývoje, problém činí přítomnost sekery typu Altheim, byť poněkud archaické formy (index délky a šířky 3,066), neboť ty patří až do druhé typologické skupiny charakteristické pro starší, střední až po závěr eneolitu. Jistým nepřímým důkazem staršího datování depotu by mohla být použitá surovina (měď typu Nógrádmárcal u všech artefaktů), když i opakovaná metalurgická analýza ploché sekery (SAM 10903, 29789, 29790, 58007) vykazuje stejný typ mědi, v jednom případě (SAM 85007) pak čistou měď znečištěnou stříbrem (E00), což jsou suroviny typické spíše pro nástup eneolitu než pro jeho mladší etapy. Typologické přehodnocení ploché sekery možné není, už s ohledem na její

nízký a široký profil (Spindler 1971, obr. 12: c; Zimmermann 2007, obr. 4). Při rozhodování o časnejším nástupu typu Altheim nemáme, až na typ suroviny, žádný důkaz (všichni zástupci jsou mladšího data). V případě méně obvyklých jeskynních nálezů masivních i gracilnějších spirál z Dzeravé skaly se díky přítomnosti fragmentů keramických nádob uvažuje o vazbě na prostředí ludanické skupiny (Farkaš 2013), tedy časně eneolitické prostředí. Přes jisté potíže se ukazuje vcelku dobrá chronologická fixace masivních závěsků typu Malé Leváre do období epilengyelského vývoje (Balaton-Lásinja I – Ludanice – Bisamberg – Jordanów), i když jistou dobu přežívání úplně vyloučit nemůžeme. O tom svědčí ostatně i typ suroviny, kde sice jasně převládá měď typu Nógrádmárcal (antimonová) v rovnováze s čistou mědí (E00, N), avšak dvakrát se objevila měď arzénová (typ Mondsee), a to u závěsků ze Štramberku a Krnova (obr. 19: 1), která by měla časově spadat spíše až do následného období staršího eneolitu. Pokud se týká počátků masivních brýlovitých závěsků, předpokládáme zhruba časo-

Obr. 20. Brýlovité závěsky typu Malé Leváre. 1 – průměr spirál (mm) – srovnání typu Malé Leváre a skupiny artefaktů Plavecký Mikuláš; 2 – srovnání hmotnosti (g) typu Malé Leváre a skupiny artefaktů Plavecký Mikuláš; 3 – průměr spirál (mm) u všech subvariant brýlovitých závěsků typu Malé Leváre. Diagramy K. Pluskalová.

vou shodu objevení se drobnějších závěsků typu Jordanów, jejichž aplikace však pokračuje dále až na práh doby halštatské (viz dále).

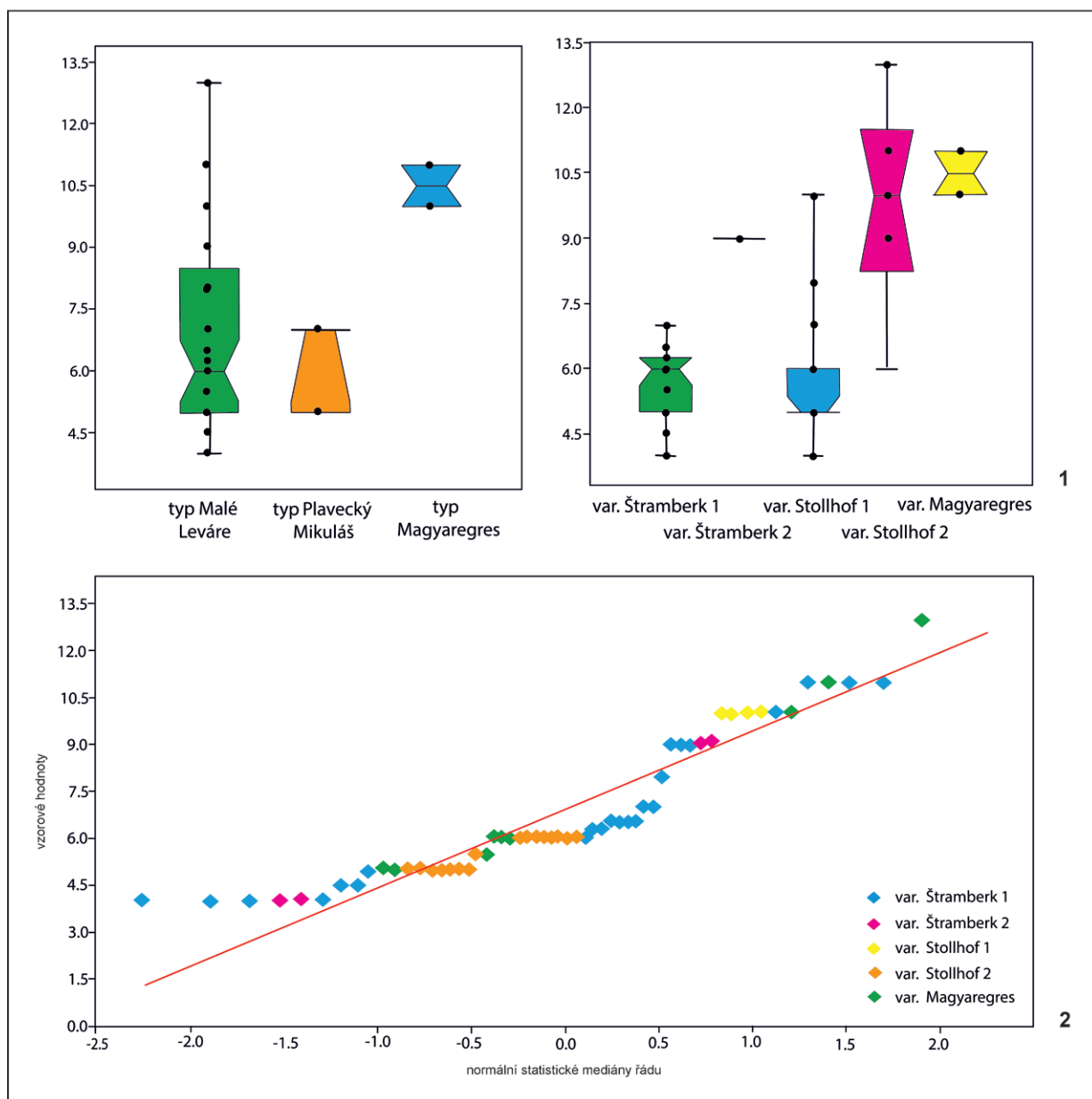
Mladší pozici budeme muset připustit u petroglyfů, kde brýlovité závěsky nejčastěji vystupují v doprovodu dýk typu Remedello, které jsou v tamějších poměrech datovány do závěru neolitu (*Final Neolithic* 3400–2800 a 2800–2400 BC), každopádně však do doby před nástupem zvoncovitých pohárů (*pre-Beaker period*), cca někdy kolem 2750 BC, i když připustíme sekundární použití kamenných bloků při stavbě megalitických hrodek (Sion-Petit Chasseur) s následným zobrazováním na skalách či kamenech v době bronzové (Val Camonica, Valtellina etc.). Časově mohou být propojeny s různými regionálními skupinami brýlovitých závěsků konce neolitu/eneolitu a jejich pokračováním do starší doby bronzové (Matuschik 1996, 11–27), kde se však objevují výhradně menší formy (*quasi* typ Jordanów).

Předpoklad o současnosti petroglyfů a masivních měděných závěsků typu Malé Leváre podporují vyobrazení plochých konkávních sekerek se zesíleným středem – tyto artefakty chronologicky náleží do počátku eneolitu, který v těchto oblastech navazuje na

střední neolit (Casini 2015, 96; Casini/De Marinis 2009, 68). Chronologická stratifikace antropomorfních stél je sporná též vzhledem k podprahové typologizaci dýk s půlměsícovitou rukojetí k typu Remedello – tyto tvary se podle všeho vyskytují již od mezolitu v kamenných formách (Corboud 2009, 13). Samotní autoři připouštějí alternativní přiřazení těchto ikonografických vyobrazení ke starším jazykovitým dýkám, u kterých se organická rukojeť nezachovala (Bocksberger 1966, 6). Vzhledem k opětovnému využívání petroglyfů a absenci jakýchkoli náznaků velikostně adekvátních kovových spirál v alpském prostředí, mohly být alpské exempláře vyráběny z organického materiálu (dřevo, proutí atd.) datačně již na úrovni staršího eneolitu (horizont Balaton-Lásinja II/III – KNP/Baalberg – Furchenstichkeramik).

Metrika

Mezi klasické zástupce brýlovitých závěsků typu Malé Leváre řadíme exempláře z poměrně masivního drátu kruhového průřezu (max. průměr 4–10 mm), jejichž celková délka se pohybuje mezi

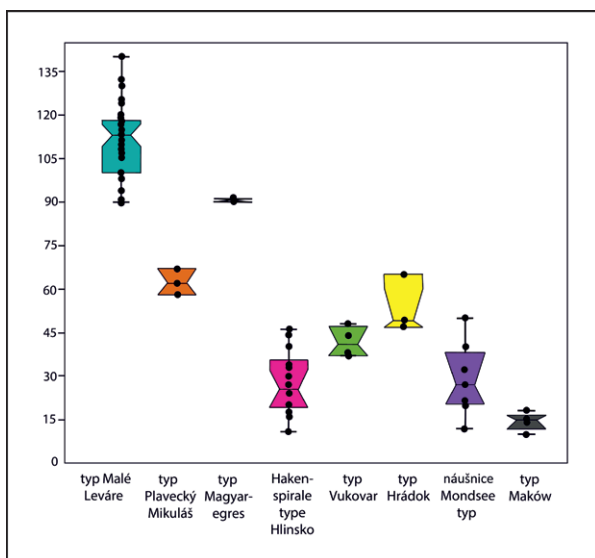

Obr. 21. Počet závitů. 1 – srovnání typu Malé Leváre a skupiny Plavecký Mikuláš; 2 – všechny subvarianty brýlovitých závěsků typu Malé Leváre. Diagramy K. Pluskalová.

139–305 mm (průměr 230,5 mm) a velikost spirál dosahuje rozměrů 90–140 mm (průměr 108,75 mm). Jejich hmotnost evidujeme v intervalu (jen celé exempláře) 284–2006 g (v průměru 789,6 g). Nižší hodnoty všech parametrů vykazuje varianta Magyaregres. Z této charakteristiky vybočuje drobná série masivních spirál z Plaveckého Mikuláše, jeskyně Dzeravá skála, s jasně odlišnými hodnotami (obr. 20), což se projevilo ve všech sledovatelných ukazatelích. U hmotnosti (44,54–82,24 g) bychom dosáhli poddimenzovaných hodnot i teoretickým znásobením chybějících částí (lučků, druhá spirála) cca 2,5×. Z metrického hlediska má zvláštní pozici

drobný závěsek z neznámé lokality v Maďarsku, jehož hodnoty jsou ještě menší než u spirál z Dzeravé skály (podle literatury délka 80 mm, průměr spirál 38 mm; *Spindler 1971*, obr. 5), čímž nám z řady závěsků typu Malé Leváre jasně vybočuje (obr. 20: 2, 3). Všemi znaky (háček, volný střed spirál) však splňuje kritéria zařazení do tohoto typu (podobně Trenčianské Teplice), konkrétně pod subvariantu Štramberský 1. Navíc háček je u drobnějších typů závěsků (Jordanův a mladší) velmi neobvyklý (viz výše).

Při porovnání klasických zástupců jednotlivých subvariant typu Malé Leváre mezi sebou (nejvíce

Obr. 22. Průměr spirál (mm). Srovnání typu Malé Leváre, skupina Plavecký Mikuláš, náušnice (*Hakenspirale*) typu Hlinsko, náušnice typu Mondsee. Diagram K. Pluskalová.

dat je k dispozici u průměrů spirál) vidíme jen malé odlišnosti (obr. 20: 3), kde nejkompaktnějším dojmem na nás působí Štramberg 1 (s výjimkou neznámé lokality v Maďarsku) a Stollhof 1, relativně nízké zastoupení subvarianty Štramberg 2 (2 ks, stejná hodnota) není objektivně sledovatelné. Dáleko markantnější, ale zcela pochopitelný je počet závitů na jednotlivých spirálách, kde těsně stočené mají logicky více spirál (9–13×) než ty s volným středem (4–10×). Větší rozptyl oproti skupině nálezů z Plaveckého Mikuláše vykazuje typ Malé Leváre (obr. 21: 1), při srovnání všech subvariant evidujeme největší rozdíl u Stollhof 2, nejvíce soudržná se jeví subvarianta Stollhof 1 (obr. 21: 2).

Při srovnání průměru spirál mezi masivními brýlovitými závěskami, jejich drobnější skupinou z Plaveckého Mikuláše a spřízněnými typy šperků (hákovité náušnice typu Hlinsko, náušnice typu

Mondsee, spirály typu Maków) sledujeme značné rozdíly, kdy série Plavecký Mikuláš stojí přesně na rozhraní mezi masivním typem Malé Leváre a drobnějšími náušnicemi obou jmenovaných typů, které se od sebe liší jen nepatrně (o něco málo vyšší průměr u typu Hlinsko; obr. 22).

Velikostní srovnání s plastikou a ikonografickým zobrazením jsme už řešili výše ve prospěch interpretace závěsků typu Malé Leváre, byť celková chronologie v krajních mezích (od starší lengyelské kultury do doby před nástupem zvoncovitých pohárů) by byla překvapivě dlouhá a pro nás méně akceptovatelná.

Podrobná metrická komparace se závěskami typu Jordanów je mimo rozsah tohoto příspěvku, z obecné charakteristiky je však zřejmé, že by nutně vycházela dost odlišně, když si uvědomíme, že tyto závěsky mají průměr spirál 1–2,5 a 3,5–5,5 cm, čemuž nutně odpovídá také síla drátu (viz dále), zhotoveny bývají z drátu jak kruhového, tak i kvadratického průřezu.

Paleometalurgie

Na základě provedené chemické analýzy prvků pěti nových exemplářů metodou X-ray fluorescence (XRF)² víme, že kus z Beluše, Ivanovců, Rajce a Rousínova byl vyroben z mědi typu Nógrádmárcal (var. Štramberg 1), zatímco kus z Krnova z arzenové mědi typu Mondsee (var. Štramberg 2; tabula 2). Většina masivních brýlovitých závěsků byla vyrobena buď z čisté mědi (E00, N) nebo z antimonové mědi typu Nógrádmárcal (No), přičemž poměr je vzácně vyrovnaný (u zjistitelných 9 : 9). U dvou kusů jsme zjistili arzenovou měď typu Mondsee (Krnov, Štramberg-Kotouč, var. Štramberg 1 a 2). V případě tohoto typu mědi (shodně typ Handlová) se uvažuje o používání až v průběhu staršího eneolitu. Oba reprezentují rozdílné subvarianty varianty Štramberg. Použití

Tabela 2. Přehledová tabulka naměřených hodnot chemických prvků u brýlovitých závěsků Beluša-Kontúrovec, Ivanovce, Krnov-Burgberk, Rajec-Dubová a Rousínov-Panská skála (XRF spektrometrie). Autor F. Ondrkál.

Lokalita	Měření	Předmět	aco_xrf_kód	Složení [%]							
				Cu	As	Sb	Ag	Pb	Bi	Co	Ni
Beluša	XRF	brýlovitý závěsek	aco_rfa_2472	98,36	0,01	1,23	0,21	< LOD	0,17	0,01	0,01
Ivanovce	XRF	brýlovitý závěsek	aco_rfa_2426	99,10	< LOD	0,41	0,25	< LOD	0,02	0,01	< LOD
Krnov	XRF	brýlovitý závěsek	aco_rfa_1961	96,20	3,62	< LOD	< LOD	0,02	< LOD	< LOD	< LOD
Rajec	XRF	brýlovitý závěsek	aco_rfa_1879	98,57	< LOD	0,52	0,34	0,01	0,08	< LOD	< LOD
Rousínov	XRF	brýlovitý závěsek	aco_rfa_2412	98,64	< LOD	0,67	0,27	< LOD	0,22	< LOD	< LOD

² Spektrometr OLYMPUS Delta Dynamic, S/N 544085, 48 Woerd Avenue Waltham, MA, 02453, USA.

relativně mladší mědi by mohlo souviset s naznačovanou o něco mladší pozicí stříbrných puklic (cf. Vanovice). U kusu z Krnova se nelze blíže vyjádřit, připomenout lze snad jen jeho topografickou polohu při severním okraji rozšíření. Disproporce však spočívá ve skutečnosti, že zatímco z Krnova-Burgberku je k dispozici osídlení kultury nálevkovitých pohárů (sídliště), ze Štramberku je znám pouze keramický materiál epilengyelský (a mladší), avšak obecně přítomnost tenkých plochých seker typu Rudimov a Pölshals 2. typologické skupiny z Kotouče (Šikulová/Zápotocký 2010, obr. 5: 2, 5) svědčí pro osídlení také během eneolitu staršího (a snad i dále). Zatímco prostorově se zastoupené typy suroviny spíše prolínají (obr. 16: 4), zajímavá je úzká vazba antimonové mědi na subvariantu Štramperk 1, když všechny brýlovité závěsky v depotu ze Stollhofu by měly být vyrobeny z čisté mědi se stopami znečištění stříbrem. Znovu se tak prokazuje soudobé užívání ryzí, čisté a antimonové mědi na počátku eneolitu. U jednotlivých zjištěných typů mědi u jejich proveniencí nejčastěji uvažuje o rozlišných regionech.

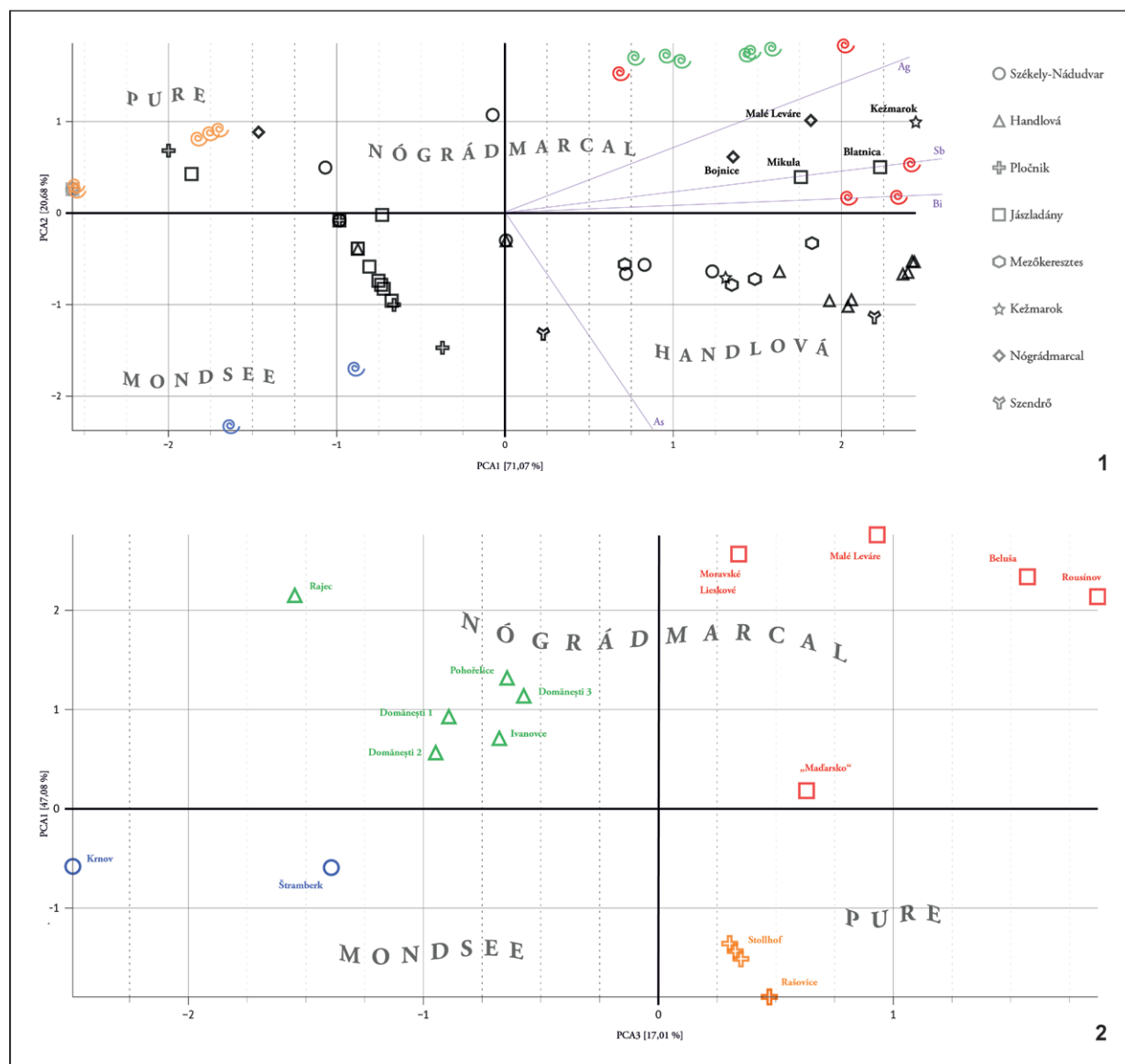
Skupina artefaktů z čisté mědi, která je minimálně stopově (setiny procenta) zastoupena jinými prvky, je v nomenklatuře stuttgartských analýz označena jako měď typu N nebo E00. V nomenklatuře stuttgartských analýz jsou označeny jako měď typu N nebo E00 (Heeb 2014, 80–85, cluster 2; Junghans/Sangmeister/Schröder 1960; 1968; Schalk 1998, 26). Jelikož nejsme schopni oba typy mědi od sebe odlišit, zahrnujeme je pod skupinu čisté mědi, byť mírné znečištění (např. stříbrem a dalšími prvky) k dispozici je. Typ N je považován za ryzí kov sbíraný na zemském povrchu, u typu E00 nelze vyloučit původ z uhlíkatých rud již těžených (např. Ai Bunar). Protože je doložena ryzí měď znečištěná stříbrem, mohl být zdrojem obou skupin ryzí sbíraný kov, který se ostatně objevuje na všech světových výchozech (Pernicka 1990, 27). Díky skutečnosti, že většina jmenovaných artefaktů má jádro rozšíření v Sedmihradsku a v Potisi, poněkud v oblasti bodrogereszturské kultury s podobným složením kovu (Patay 1984, 56, 59–89), lze dovodit původ suroviny v jižní části Karpat, i když v úvahu teoreticky přicházejí i další regiony s výchozy měděných rud. Slovenské zdroje (podíl antimonu a arzenu) jsou v daném případě vyloučeny.

Antimonová měď (Sb–Ag–Bi) ve stuttgartském projektu figuruje jako měď skupiny C1B. Výskyt artefaktů z této suroviny zaznamenáváme nejhojněji na severu Karpatské kotliny západně od Bukových hor a na západ kromě Moravy až v Čechách, středním Německu a ojediněle také například v Dánsku. Časově je vcelku dobře podchycena koncentrace do jordanovského horizontu, výjimky však najdeme

i později (kultura zvoncovitých pohárů; Kuna/Matoušek 1978, 77, obr. 6: II). Ačkoliv by se jako proveniencí nabízely středoslovenské zdroje (Západní a Starohorské vrchy) s více doklady pravěké těžby, jsou tyto relativizovány z důvodu značného překryvu výsledků kovu z dalších rudonosných oblastí (naposled Dobeš a j. 2019, 35–40, pozn. 8).

Pro měď typu Mondsee je příznačná přítomnost arzenu v hodnotách desetin až celá procenta a faktická absence ostatních prvků, včetně antimonu a stříbra, které zachytáváme maximálně v úrovni setin procent a méně (Dobeš a j. 2019, 40, 41). Dříve se mělo za samozřejmé, že pochází z oblasti Alp, která je známá nejen četným výskytem měděných rud, ale také mnoha doklady jejího zpracování (stovky tyglíků a další pomůcky v kultuře Mondsee) už ve 4. tisíciletí př. Kr. (Matuschik 1998, 209–212, obr. 216). Novější analýzy izotopů olova však překvapivě zjistily nesoulad mezi alpskými rudami a hotovými výrobky, takže se zdá, že se nejvíce kryjí s čistou mědí z jihovýchodní Evropy například ze srbského Majdanpeku (Pernicka/Frank 2015). Problém je v tom, že tamní kov, resp. rudy arzén neobsahují a ten musel být do suroviny implantován jinde. Distribuce arzénové mědi na širokém teritoriu (Írán, Kavkaz, střední Evropa, Španělsko) v průběhu 4. tisíciletí „by tak svědčilo nikoli o cílené prospekci měděných rud s obsahem arzenu, ale spíše o specifické technologii předznamenávající ve výrobních postupech patrně srovnatelnou produkci cínových bronzů“ (Dobeš a j. 2019, 41).

Porovnáním známého chemického složení závěsků s dostupnými daty původu surovin ukázala analýza hlavních komponent (PCA) jasně na trojí typ mědi (čistá, Nógrádmárcal, Mondsee), kde k sobě mají nejbližší předměty v depotu ze Stollhofu a Rašovic, příp. Štramberka a Krnova. Zajímavá situace nastává u typu Nógrádmárcal, rozpadající se do dvou skupin podle převahy antimonu (Sb) nebo stříbra (Ag; obr. 19: 2). Jisté rozdíly se pak objevují při podrobném srovnání zastoupení jednotlivých prvků Ag × Sb a Ag × Bi na bipolárním diagramu (obr. 19: 2). Zajímavostí je pak teritoriální převaha antimonové mědi na území Karpatské kotliny a arzénové mědi v České kotlině (obr. 19: 3). Provenienci si tak troufáme stanovit na slovenské zdroje v případě mědi typu Nógrádmárcal, původ mědi typu Mondsee by měl vycházet až někde na Balkán (viz výše) a u čisté mědi přichází v úvahu snad jižní část Karpat, ovšem jistotu nemáme. Porovnání s ostatními typy časně eneolitických sekeromlatů a seker z území Slovenska vyznívá pro nejbližší podobnost našich brýlovitých závěsků se sekerami s křížovým ostřím typu Nógrádmárcal (Blatnica, Bojnica, Malé Leváre, Mikula) nebo s eponymním sekeromlatem typu Kežmarok (obr. 23: 1).

Obr. 23. PCA analýza výsledků XRF metalurgického měření. 1 – srovnání časně eneolitických sekeromlatů s brýlovitými závěsků typu Malé Leváre; 2 – srovnání chemického složení brýlovitých závěsků typu Malé Leváre. Grafy F. Ondrkál.

Funkce a význam

Zatímco díky nálezovým okolnostem menších závěsků typu Jordanów (samostatné závěsky nebo součásti složitějších náhrdelníků) nikdo o jejich funkci coby personálního šperku nepochybuje, u závěsků typu Malé Leváre (depoty a ojedinělé nálezy, z části snad monodepozita) tomu tak není. V každém ohledu jde však o působivou ozdobu, která je doprovázena poměrně často dalšími výraznými zástupci nápadného šperku ze vzácných kovů (stříbrná nebo zlaté puklice typu Stollhof-Csáford, stříbrný závěsek ve tvaru kančího klu), jiným typem osobního šperku (náramky, nápažníky), ale také zbraněmi nebo náradím (sekerá s křížovým ostřím,

ploché sekery, dýka), mnohdy také v monumentální podobě. Funkce závěsku je pak dobře potvrzena petroglyfickými zobrazeními v alpské oblasti, byť nejspíše mladšího data. Význam a důležitost šperku je pak podpořena velkou hmotností jednotlivých kusů (až 1 kg), což sráží představu o běžném denním nošení. Už zobrazení na lengyelské plastice z Falkensteinu ukazuje na vysokou symboliku předmětu snad ve spojení s kultem a božstvem. Úvahy o zobrazení mužského nebo ženského symbolu jsou možná trochu předčasné (u terčů/puklic asi opodstatněnější). Při úvaze o slunečních symbolech bychom spíše očekávali solitérní spirálu. Musíme tak naše myšlenky ubírat směrem k projevům symbolických atributů moci a společenského postavení

Obr. 24. Trenčianske Teplice-Grófovec-Jaskyňa pod Jeleňom. Miesto nálezu. Lidarové mapy a vchod do jeskyně. Foto a grafika F. Ondrkál.

v prostředí postupně se rodících společenských elit prokazujících svou moc a nadvládu mimo jiné prostřednictvím na tehdejší dobu nesmírně vzácných ceremoniálních kovových artefaktů, včetně příležitostného (slavnostního) obohacení běžného kroje tímto prvkem.

TYP JORDANÓW

Celou problematiku chceme uvést novým nálezem z území Slovenska, kde byl menší masivní brýlovitý závěsek objeven v jeskynním prostředí v depotu společně s plochou sekerou typu Rudimov. Zpra-

cováním a přítomností háčku připomíná masivní brýlovitý závěsek typu Malé Leváre, svými rozměry však dobře zapadá do skupiny závěsků typu Jordanów a není vyloučeno, že představuje jakousi přechodnou formu mezi oběma typy.

Trenčianske Teplice, okr. Trenčín/SK

Depoziční událost Trenčianske Teplice-Grófovec (426 m n. m., 48.9128447N, 18.1763733E), okr. Trenčín, zahrnuje sekvenci dvou chronologicky simultánních předmetů (brýlovitý závěsek, plochá sekerka), které byly kolektivně uloženy při vstupu do Jasky-

Obr. 25. Trenčianske Teplice-Grófovec-Jaskyňa pod Jeleňom. Obsah depotu. 1 – menší masivní brýlovitý závěsek (blízký typu Malé Leváre); 2 – plochá sekera typu Rudimov. Foto F. Ondrkál.

ně pod Jeleňom asi 10 cm přímo pod turistickou stezkou, ve velmi tvrdé (ušlapané) jílovitě-hlinité lesní půdě. Místo nálezů leží na jižním svahu vrchu Grófovec (557 m n. m.), asi 500 m SV směrem od železničního nádraží Trenčianske Teplice, v rámci jeskynního systému Trenčiansko-teplického krasu a podzemních termálních pramenů v povodí řeky Teplička, díky kterým je tato skupina artefaktů velmi informativní (obr. 24). Autentická výpověď nálezce umožnila identifikaci depotu z roku 2008 prostřednictvím digitálních obrázků – uvedený popis je založen spíše na obrázcích než na samotných předmětech. Ty bohužel fyzicky k dispozici nejsou.

Popis předmětů

Intaktní brýlovitý závěsek s diskovitě svinutými spirálami se tří-, resp. čtyřnásobným vinutím, volným středem a zpětným háčkem, probíhající pravouhle na rovinu spirál. Exemplář je vyroben z plochého tepaného drátu s obdélným průřezem, ke středu spirál zahroceným, zahaleným do rovnoměrné tmavě-hnědé patiny, vysráženého písčito-zemitého povlaku či viditelných stop silnější oxidace. Rozměry: cca $9,5 \times 4,5$ cm ($\pm 10\%$), síla drátu cca 0,4–0,6 cm. Obr. 25: 1.

Plochá měděná sekera s rovným paralelním průběhem a zaoblenou čepelí ve tvaru půlměsíce. Ostří je asymetrické, rozdílně opotřebované nebo zkorodované na jedné straně. Příčný řez je úzký a pravouhle obdélníkový. Má silně patinovaný (zeleno-hnědý) povrch s probíhající korozí slitin mědi. Rozměry: cca $12 \times 4 \times 1,2$ cm ($\pm 10\%$). Obr. 25: 2.

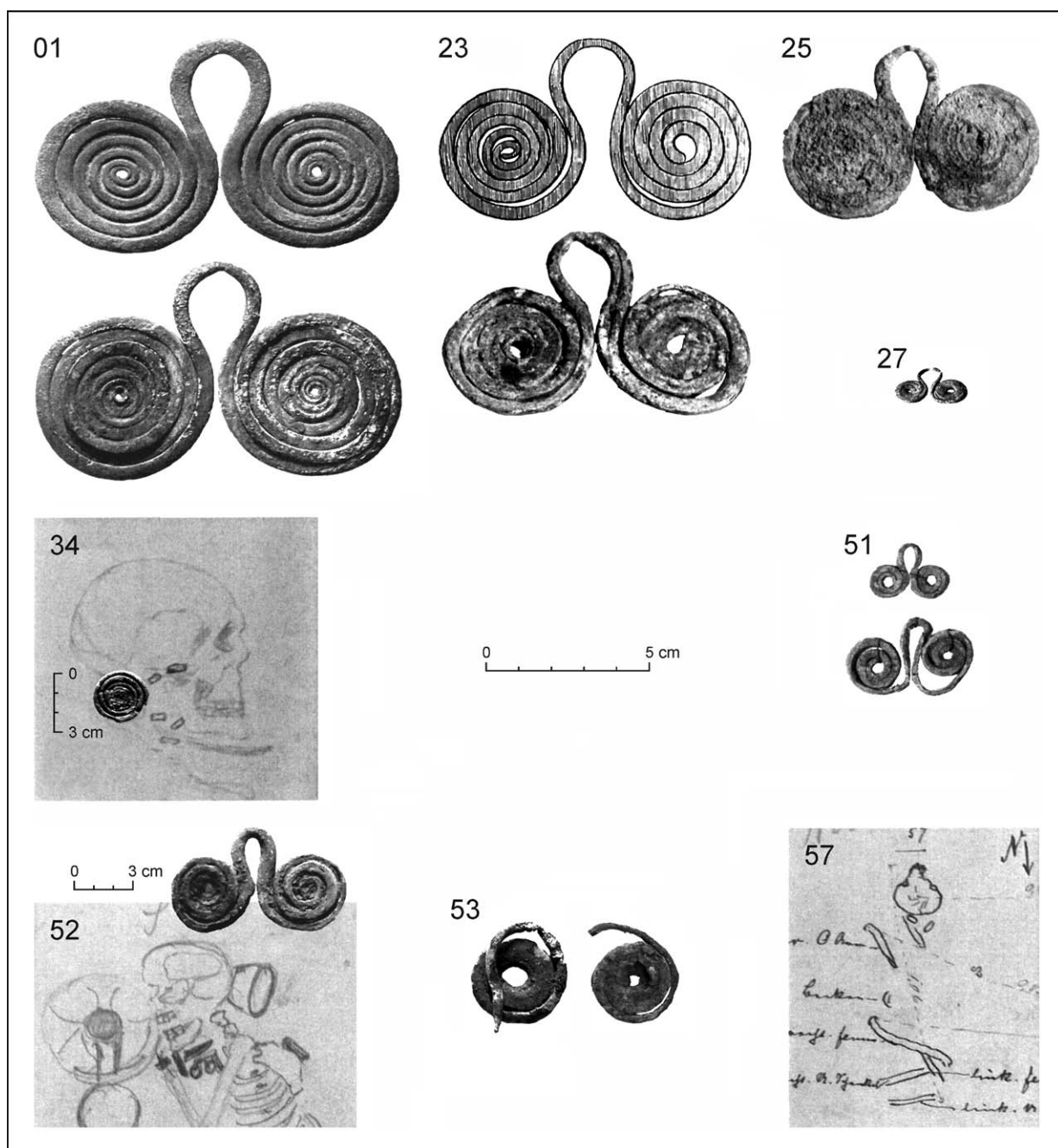
V literatuře je dostatečně popsán jejich výskyt od raného eneolitu až po dobu bronzovou, včetně raného halštatu (Matuschik 1996; Spindler 1971; Wilk 2014), proto se nyní soustředíme pouze na nejstarší malé brýlovité závěsky (typ Jordanów), které s naší problematikou masivních exemplářů svým způsobem

souvisí. Většina autorů se shoduje v metrickém dělení na dva varianty:

- a) větší s průměrem terčů 35–55 mm ve funkci náhrdelníků, náprsníků;
- b) menší 15–25 mm ozdoba hlavy (Krusza Zamkowa) nebo součást skládaných diadémů (Czerniak 1980, tab. 36: 1; 40: B).

Malé brýlovité závěsky jsou vyrobeny z drátu hranatého nebo kruhového průřezu z těsně stoučených spirál vždy více méně s plným středem. Na rozdíl od masivních je jim nálezové prostředí převahou funerální a málo se jich objevuje na sídlišťích a v depotech. Přitom je zajímavé pozorování, že menší formy (1–2,5 cm) bývají součástí diadému, resp. čelenek – a jsou početnější v hrobech žen, zatímco větší (3,5–5,5 cm) jsou evidovány ve funkci přívěsku na hrudník nebo jako součást náhrdelníku více v hrobech mužů (obr. 26).

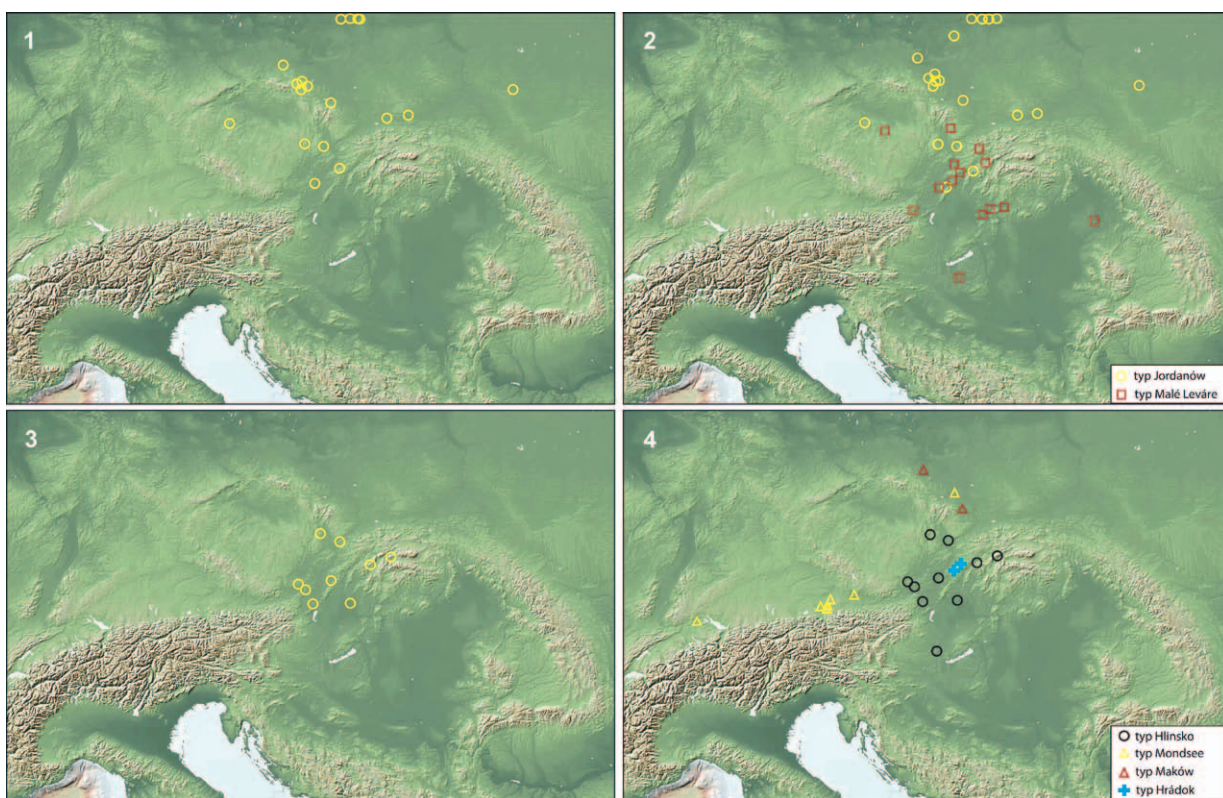
Dosavadní nálezy zmapoval S. Wilk (2014, obr. 13) a jeho soupis jsme schopni dnes doplnit pouze o Miechowice 4 (Grygiel 2008, tab. 99: 1) a snad o gracilní spirály z jeskyně Dzeravá skala na katastru obce Plavecký Mikuláš na západě Slovenska (Farkaš 2013, 41–45, obr. 12: 1, 3; 13: 2, 3), včetně zajímavého nálezů z mohyly 1 hrobu 4 (žárový) v Náměšti na Hané-Dlouhá niva, což by byl teprve druhý moravský nález (Šmíd 2003, 107, tab. 45: 7; 2017, 210, obr. 91: 2), uzavírající spolu s hrobovým nálezem z Prahy-Ďáblic (Dobeš 2013, 54, tab. 11: 20, se starší lit.) jižní hranici rozšíření těchto nejstarších ozdob. Problémem moravského i slovenských zástupců je skutečnost, že díky metrice (průměr spirál 20, 21 resp. 33, 34 mm) a nejasnému ukončení mohou představovat jak

Obr. 26. Nálezové situace menších brýlovitých závěsků typu Jordanów na eponymním pohřebišti (podle Łęczycki 2021).

závěsky typu Jordanów, tak hákovité spirály (náušnice) typu Hlinsko, ale klidně i jednoduché spirály ukončené hrotem nebo zakončené tupě (náušnice typu Mondsee, spirály typu Maków; viz dále). Pro srovnání lze uvést, že menší brýlovitý závěsek typu Jordanów v depotu z Hlinska měl průměr spirál 15 a 18 mm (Pavelčík 1979, 322, obr. 2: 5; 10: 4). To neplatí pro nový objev celého závěsku s háčkem z depotu v Trenčianských Teplicích (obr. 25: 1). Jde o jeskynní nález metricky zařaditelný spíše k větším závěskům typu Jordanów

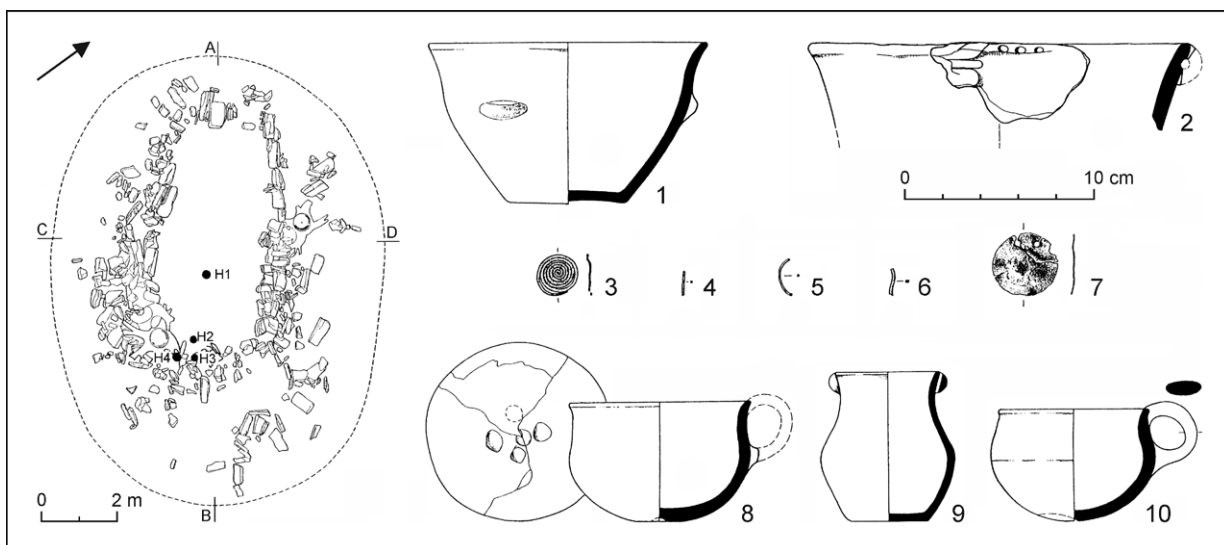
(průměr spirál 45 mm), silně připomínající typ Malé Leváre (var. Štramberg 1) svou masivností, volným středem a přítomností háčku, která je jinak u menších závěsků velice vzácná. Přesnou analogii jsme našli pouze na neznámé lokalitě v Maďarsku (Spindler 1971, obr. 5) a na lokalitě Gyúró, kterou však I. Matuschik (1996, obr. 6: 11) řadí již do starší doby bronzové. Nejvyšší koncentraci typu Jordanów sledujeme na Dolním Slezsku a na Kujavách s menším počtem zástupců směrem na východ do Malopolska (obr. 27: 1).

Obr. 27. Prostorová distribuce. 1 – výskyt brýlovitých závěsků typu Jordanów (podle Wilk 2014, doplněno); 2 – vzájemná prostorová distribuce brýlovitých závěsků typu Malé Leváre a Jordanów; 3 – výskyt náušnic typu Hlinsko; 4 – vzájemná prostorová distribuce náušnic typu Hlinsko, náušnic typu Mondsee a spirál typu Maków. Mapy P. Grenar.

Pro nás je důležité, že se poprvé objevují v časném eneolitu na pohřebištích nebo v hrobech jako je Jordanów (Łęczycki 2021, 32–34, tab. 32; Seger 1906, tab. VII: 9; VIII: 7), Domasław (4300–4000 BC; Gediga/Mozgala/Murzyński 2012, tab. 2: 2; 3: 5; Mozgala-Swacha/Murzyński 2017, obr. 23: 1–3; 24; tab. XI: 3, 4; XIII: 1–2; L: 1, 2, 26), Dobkowice (Lech/Noworyta 1979, obr. 1: b, c), Tyniec Mały (Górecka/Noworyta 1977, obr. 19: d) a podle všeho v ještě starších hrobech na Kujawách – Brześć Kujawski, Oslonki (4500–4300 BC; Grygiel 2008, obr. 88: 1; 96: 1; 190: 1; 495: 1; 806: 1; 807), Krusza Zamkowa, hrob 412 (Czeriak 1980, obr. 36; 40: B; Matuschik 1996, obr. 9: 1), Książnice 2, hrob 8 (5010 ± 50 BP, 1-σ: 3806–3711, 2-σ: 3951–3696, 3951–3696, 2-σ nebo obecněji 3800–3700 BC; Wilk 2014, obr. 6–8; 10: B, D; 11: A–D) v prostředí kultury jordanovské, epilengyelské skupiny/kultury Brześć Kujawski nebo lubliňsko-volyňské kultury na východě, v případě jeskyně Dzeravá skála je, jak už bylo zmíněno, uváděna sídelní oikumena ludanické skupiny a důležitá je společná přítomnost gracilní i masivní formy spirál (Farkaš 2013, 41–45, obr. 12; 13), byť ve zlomcích. Díky opakované přítomnosti v hrobech máme pro dataci oporu také v absolutních datech (částečně viz výše) s rámcovým vymezením časo-

vého horizontu 4500/4300–3800/3700 BC. To odpovídá zhruba době objevení se masivních závěsků typu Malé Leváre (obr. 27: 2). Na rozdíl od nich však drobné závěsky typu Jordanów pokračují ve svém vývoji dál, jak naznačuje například zastoupení jednoho kusu drobného brýlovitého závěsku v doprovodu trojice měděných puklicovitých terčů a dvojice hákovitých spirál (náušnice typu Hlinsko) v depotu z Hlinska (Pavelčík 1979, 319–322, obr. 2; 10). Ten je na výšinném sídlišti vázán na první sídelní horizont a spojován s horizontem KNP III/C – Jevišovice C2. Dalším příkladem je společný výskyt s měděnou puklicí typu Náměšť na Hané (nově subvarianta Náměšť na Hané) v již zmíněné mohyle na stejnojmenném pohřebišti, spojované až s ohrozimským horizontem mohylových pohřebišť na Moravě (Šmíd 2017, 210), což je období bolerázského vývoje (obr. 28). Nejstarší absolutní data z Hlinska spadají do období 3520–3380 BC v prostředí rodícího se bolerázského stylu, přičemž není rozdíl mezi protobolerázem a bolerázem (Furholt 2013). Nová datace pohřbu ženy v jámě č. 379 (3638–3502 BC; Šebela/Drechsler 2019, 56) však může naznačovat jistý posun v dataci směrem do minulosti. Pro návaznost závěsků typu Jordanów a terčovitých puklic je zásadní

Obr. 28. Náměšť na Hané-Dlouhá niva. Obsah hrobu 4 pod mohylou 1 s jednoduchou měděnou spirálou (typ Jordanów, Hlinsko, Mondsee, Maków?) a terčem se dvěma otvory (subvarianta Náměšť na Hané; podle Šmíd 2003).

jejich společná přítomnost na pohřebištích Brześć Kujawski 4, hrob XXXIV a Oslonki 1, hrob LIII (Grygiel 2008, tab. 97: 4; 812: 1a).

Jejich pokračování a bohatá aplikace na kroji v mlado-pozdně eneoliticko/starobronzových skupinách (Kisapostág, Maroš/Mokrin, Monteoru, Pitvaros, Sarata, Straubing, Unterwölbling, Únětice, Vátya, Wieselburg, Wietenberg atd.) několika regionů je dostatečně doloženo (Matuschik 1996; Schumacher-Matthäus 1985). V této oikumeně pak působí exemplář opatřený háčkem z Maďarska (Gyúró) jako výjimečná miniatura typu Malé Leváre (Matuschik 1996, obr. 6: 11). Podle alokace v hrobových kontextech nemusíme pochybovat o jejich funkci ozdoby hlavy ve stylu vlasových ozdob, součásti čelenek, ozdoby krku nebo hrudi jako ústřední součást složitějších náhrdelníků. Existuje však také názor o jejich vrcholně symbolické, resp. magické funkci falu dle W. Hensela (1959; Furmánek 1980, 10). Otázkou zůstává, do jaké míry lze poslední interpretaci aplikovat na masivní závěsky typu Malé Leváre (háček nebo smyčka sice mohou připomínat penis, avšak dvojice spirál a aplikace v horizontálním směru by spíše navozovaly symbol ženského poprsí).

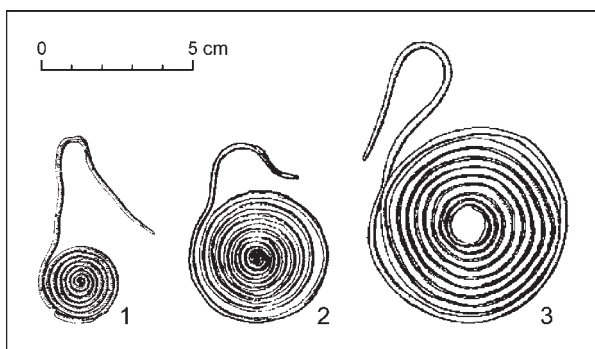
SPŘÍZNĚNÉ TYPY OZDOB

Zabýváme-li se podrobně brýlovitými závěskami typu Malé Leváre, nelze opominout ani ozdoby jim technologicko-typologicky nebo chronometricky blízké. Mezi ně náleží především ty, které je opakovaně doprovázejí v depotech, jako jsou hákovité

náušnice typu Hlinsko, Vukovar, Hrádok nebo terčovité/puklicovité závěsky typu Stollhof-Csáford. Všechny tři jsou propojeny svou přítomností v depotu z Hlinska (Pavelčík 1979, obr. 2; 10), společný výskyt s terči/puklicemi evidujeme v depotech ze Stollhofu (Angeli 1967, tab. 1–6) a ze Štramberku-Kotouče (Jisl 1967, tab. II; III), příp. v avizovaném depotu ze Žitné-Radiše (viz výše) nebo na mohylníku v Náměšti na Hané (Šmíd 2003, 107, tab. 45: 7–20; 2017, 210, obr. 91: 2). Pomyslný kruh pak lze uzavřít společným vystupováním měděných terčů a brýlovitých závěsků typu Jordanów coby součástí náhrdelníků v hrobech kultury Brześć Kujawski (Grygiel 2008, tab. 88: 1; 96: 1; 97: 4; 806: 1; 807; 812: 1a). Je tak nasnadě, že všechny uvedené typy šperků se musely v jistém bodě časově protnout. Do okruhu těchto ozdob náleží i nedávno alespoň dokumentačně zpřístupněný depot z Dolní Poruby, obsahující zcela novou varietu terčů/puklic typu Stollhof-Csáford (viz dále).

Hákovité náušnice

Drobnější spirálovité ozdoby, jejichž vnější zakončení vysoce přesahuje vlastní spirálu a je hákovitě ohnuto zpět, přičemž hák je ukončen hrotem, se ve středoevropské literatuře ujaly pod pojmem hákovité spirály, resp. růžicovité náušnice s dlouhým závěsným háčkem – *Hakenspiralen* (Matuschik 1996, 8–11; Pavelčík 1979, 328–330; Ruttkay 2004, 148–151). Jejich primární typ možno označit termínem spirálovité náušnice se závěsným háčkem typu Hlinsko, zkráceně tedy náušnice typu

Obr. 29. Nové třídění hákovitých náušnic typu Vukovar, Hlinsko a Hrádok (podle Brunšmid 1902; Novotná/Zachar/Dzúrik 2021; Pavelčík 1979). Grafika K. Pluskalová.

Hlinsko. Přes různorodost nálezového prostředí (6× sídliště, 2× jeskyně, z toho 1× hromadný pohřeb, 2× hrob, 1× žárový hrob, 1× depot) nemáme ani u hrobových nálezů dochování exaktní pozici *in situ*, přesto se lze domnívat, že se díky podélnému tvaru a hrotitému zakončení skutečně jednalo o náušnice, čemuž by napovídalo párové (nebo násobné) zastoupení v jednotlivých kontextech (hrob Vukovar 4×, depot Hlinsko 2×), v opozici stojí jeden exemplář (bez háčku s odlomeným koncem) ze žárového hrobu pod mohylou v Náměšti na Hané (Šmíd 2003, 107, tab. 45: 7–20; 2017, 210, obr. 91: 2), který by díky rozměru spirály (20–21 mm) mohl stejně dobře být součástí brýlovitého závěsku (typ Jordanów) nebo ozdobou jiného typu (viz dále). Stejný problém jsme nuceni řešit také u gracilních spirál z Plaveckého Mikuláše a u části spirál z Liskovské jaskyně (vždy neúplné kusy s odlomeným koncem). Za ne zcela jistý musíme považovat také zahrocený a zalomený drátek ze sídliště baalberské fáze KNP z dolnorakouského Unterparschenbrunn (Lauermann 1990, obr. 13: 1; Ruttkay 2004, 149), považovaný autorkou za háček k náušnici. Po jednom kuse evidujeme všechny sídlištní exempláře, podobně jako kus z hrobu v Nitrianském Pravnu (Pavúk 2010, obr. 7: 1). Největší počet v rámci jednoho nálezového kontextu zaznamenáváme v hrobě z Vukovaru, kde je čtveřice o něco větších spirál (délka 55–72 mm, průměr spirál 37–48 mm) opatřena jen lehce vytaženým a esovitě prohnutým háčkem. Zde by se mohlo jednat o jistou analogii typu Hlinsko – typ Vukovar (obr. 29). Tento počet byl překonán nedávno zveřejněným depotem z lokality Hrádok (Novotná/Zachar/Dzúrik 2021), který obsahoval tři páry spirál se zpětně esovitě prohnutým háčkem, připomínající v mnohém náušnice typu Hlinsko. Nejnovější a zatím nepublikovaný depot Mníchova Lehota 2 obsahoval dva analogické exempláře, doprovázené sekeromlatem typu Handlová a párem seker

typu Jordanów (Peška/Ondrkál, *v tisku*). Velikostí odpovídají typu Vukovar, a proto je navrhuje označit jako typ Hrádok (obr. 29).

Koncentrují se jednoznačně severně od středního Podunají se severním výběžkem v Poodří na území Dolního Slezska s jednotlivými lokalitami u Neziderského jezera v Burgenlandu, jihovýchodně od Balatonu s nejjihnějším výskytem ve Vukovaru na Dunaji (obr. 27: 3). V oblasti své nejvýraznější kumulace nad středním Dunajem se územně kryjí s brýlovitými závěsky typu Malé Leváre (obr. 27: 2).

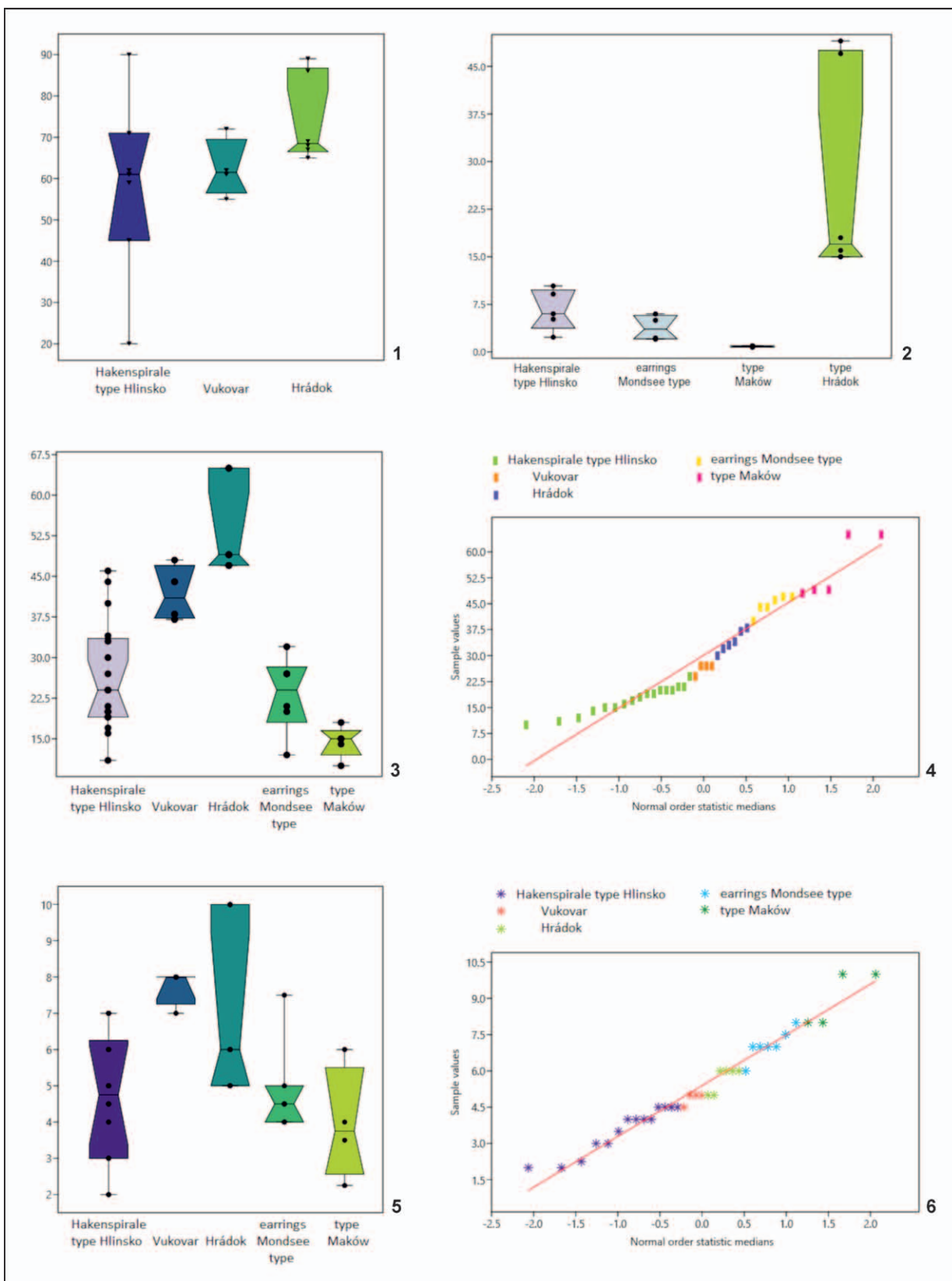
Metrika

Průměr spirál se celkově pohybuje v intervalu 11–46 mm s průměrem 29,14 mm a pokud se dochovala vcelku i s háčkem, jejich délka osciluje od 45 do 90 mm s mediánem 63,8 mm (obr. 30: 1). Většina exemplářů má těsně stočenou spirálu s plným středem, kolekce z Liskovské jaskyně, dva kusy z Dzeravé skaly a sídlištní nález z Purbachu vykazuje jen lehce volný střed. Počet závitů je díky drobným závěskům z Liskovské jaskyně dost variabilní od 2–3 po 8 (Vukovar). Síla drátu je stabilní mezi 1 a 2 mm. Hmotnost u měřitelných kusů (pouze pět údajů) je dost standardní v intervalu 2,32–10,4 g (medián 6,6 g; obr. 30: 2), což však s ohledem na nízký počet dostupných dat může být hodnota zkreslená. Průměr spirál u náušnic typu Hrádok metricky nabývá tří hodnot: 4,7 cm, 4,9 cm a 6,5–7,4 cm (Novotná/Zachar/Dzúrik 2021, 510).

Jako surovina byla nejčastěji použita arzénová měď typu Mondsee (Bajč, Hlinsko, 1× Liskovská jaskyně, Purbach, Wien-Leopoldau), což by plně korespondovalo s mladším postavením těchto šperků. Série z hrobu ve Vukovaru vykazala 3× čistou měď (E00) a 1× měď typu Mondsee (SAM 3474–3477). Exempláře typu Hrádok při spektrometrických pozorováních vykazaly slitinový profil čisté mědi (N/E00) a nízkokoncentrační mědi typu Nógrádmárcal (depoty Hrádok a Mníchova Lehota 2; Novotná/Zachar/Dzúrik 2021, 521; Peška/Ondrkál, *v tisku*).

Chronologie

E. Ruttkay (2004, 148–151) ve svém přehledu uvádí celkem 14 kusů z 10 lokalit: 3× hroby (Liskovská jaskyně, Náměšť na Hané, Vukovar) 6× sídliště (Attersee, Bajč, Leopoldau, Purbach, Unterparschenbrunn, Zalavár) a 1× depot (depot z Hlinska označuje jako obětní nález). Datuje je rámcově „... nach Lengyel und vor Boleráz (vielleicht auch bis in Boleráz hinein)...“ (Ruttkay 2004, 148). Počátky spatřuje v horizontu počátků KNP na

Obr. 30. 1 – délka náušnice typu Hlinsko (mm); 2 – srovnání hmotnosti (g) náušnic typu Hlinsko a typu Mondsee; 3 – srovnání průměru (mm) spirál náušnic typu Hlinsko a typu Mondsee (boxplot); 4 – průměr spirál (mm) u náušnic typu Hlinsko a typu Mondsee (pravděpodobnostní graf); 5 – srovnání počtu závitů u náušnic typu Hlinsko a typu Mondsee (boxplot); 6 – počet závitů u náušnic typu Hlinsko a typu Mondsee (pravděpodobnostní graf). Diagramy K. Pluskalová.

Moravě a v Dolním Rakousku (KNP IA/Božice/Olgendorf, cca kolem 4000 BC), nejvýraznější je podle ní období keramiky s brázděným vpichem (*Furchenstichkeramik*) a za nejmladší považuje náušnice z Hlinska a Náměště na Hané. Klíčové je přitom datování depotu z Hlinska, které autorka náznakově posouvá do Bolerázu (Ruttikay 2004, 151, pozn. 9), přičemž si všímá jisté povrchnosti zpracování ozdob (platí jak pro závěsek typu Jordanów, tak pro terče/puklice).

Jak už bylo konstatováno výše, nejstarší absolutní data z Hlinska spadají do období 3520–3380 BC do prostředí rodícího se bolerázského stylu a do tohoto horizontu by měl spadat také zmíněný depot. Odmyslíme-li si vysokou dataci sídlištního celku Wien-Leopoldau až na úrovni mladšího epilengyelu (Šmíd 2017, tab. 15) a souvztažnosti ludanického materiálu a spirál z jeskyně Dzeravá skála, jsme schopni všechny ostatní hákovité náušnice datovat více méně shodně do smíšených skupin s keramikou zdobenou brázděným vpichem (Balaton-Lasinja II/III – Bajč-Retz – Křepice-Jeřišovice C2 – Lengyel IV – Baalberg – Mondsee). Jediná jáma z Purbachu (*Furchenstichkeramik*) poskytla absolutní datum 4975 ±30 BP, které lze kalibrovat na 3801–3651 BC, což výše uvedenému horizontu lehce předchází. Zatímco depot z Hlinska spojujeme s počátky bolerázského stupně vývoje, obsah mohyly z Náměště na Hané se nám jeví jako ještě mladší až na úrovni ohrozimské fáze KNP, resp. již rozvinuté bolerázské skupiny/kultury (cf. Šmíd 2017, 210). Tady někde by měl výskyt náušnic typu Hlinsko/Vukovar/Hrádok končit (znovu však musíme připustit možnost, že se jedná o jiný typ spirálovité ozdoby, podobně Dzeravá skála). Nejnovější nález z Hrádku dle doprovodné keramiky odpovídá kultuře jordanovské s rámcovým datováním depotu do stejnojmenného časového úseku, v absolutních datech do poslední čtvrtiny 5. tisíciletí př. Kr. (Novotná/Zachar/Dzúrik 2021, 525).

Podle jistých indicií tak musíme souhrnně masivní závěsky typu Malé Leváre považovat za relativně starší (alespoň svými počátky) a jejich největší oblíbenost klást do epilengyelu (Jordanów) s jistým náznakem přežívání do staršího eneolitu (Baalberg – *Furchenstichkeramik*) ve srovnání s hákovitými náušnicemi, které se poprvé objevují snad někde na konci časného eneolitu, ale hlavně kulminují a končí v průběhu staršího a středního eneolitu (rámcově snad Ludanice – Ohrozim). Souběžně můžeme sledovat průběžný výskyt malých brýlovitých závěsků typu Jordanów (starší nebo shodné začátky s Malé Leváre), které pokračují přes mladší/pozdní eneolit a starší dobu bronzovou dále až na počátek doby halštatské.

Spirály typu Maków a náušnice typu Mondsee

Určitá skupina spirál, jeví se jako kompletní, je zakončena do špičky se zužujícím drátkem, který nevytváří háček, ale hrot nad spirálou (Niederwil-Gachnang, Przysiecz, See am Mondsee, Seewalchen, Scharfling am Mondsee) nebo je zakončena tupě (Jordanów, Maków). Již dříve druhou skupinu uvedl do literatury O. Mertins (1898) jako typ Maków. Jedná se výhradně o funerální nálezy. Geograficky (obr. 27: 4) a chronologicky jsou jedny vázány zatím na oblast Slezska a jordanovskou kulturu, ty s hrotem jsou spojeny s Alpami a v prostoru dnešního Rakouska s kulturou Mondsee a ve Švýcarsku s kulturou Pfyn (Niederwil-Gachnang). Přítomnost mezi materiálem ze zničeného pohřebiště Przysiecz však ukazuje, že mohou mít geograficky širší rozptýl. Průměr spirál zachycujeme v rozmezí 14–15 mm, resp. 12–27 mm (průměr 23,17 mm) jen o málo nižší než u náušnic typu Hlinsko/Vukovar/Hrádok (obr. 30: 3, 4). Těsná (Maków) nebo i poněkud volněji stočená spirála je svinuta do 4–7,5 závitů (obr. 30: 5, 6) a hmotnost se pohybuje mezi 2–6 g (medián 3,8 g), opět jen o něco nižší než u typu Hlinsko a analogií (obr. 30: 2). Robustněji působí švýcarský nález spirály z masivnějšího hranatého drátu (podobnost s některými zástupci typu Jordanów) totožného průměru spirály vůči ostatním, o srovnatelné hmotnosti 2,2 g.

Domníváme se, že tyto ozdoby nelze zařadit ani mezi brýlovité závěsky typu Jordanów, ale ani mezi hákovité náušnice typu Hlinsko/Vukovar/Hrádok. Na základě ukončení hrotem jsme nakloněni je považovat za jiný typ ozdob hlavy, nejlépe za jednoduché spirálovité náušnice, maximálně snad za nášivky (na čelence, čapce?). Nízký počet by však svědčil spíše pro první alternativu. Zatímni výhradní sídlištní nálezy nám v tomto ohledu mnoho nepomohou. Navrhujeme pro ně označení náušnice typu Mondsee, podle zatím nejpočetnějšího zastoupení v nálezech z nákolních sídlišť (*Pfahlbausiedlungen*) kolem stejnojmenného jezera s početnými doklady metalurgie. Za použitou surovinu k výrobě považujeme z logiky věci arzenovou měď typu Mondsee, i když exaktních důkazů je poskromnu. Podle dobové kresby (Kurtz 1928–1929, obr. 5; 6) by do této skupiny měly patřit také dvě spirály zakončené hrotem z Przysieczy (zničené pohřebiště, doprovod plochých seker typu Bytyn a dlát), které nevylučují rovněž relativně chronologicky mladší postavení (Łeczycki 2004, 46) na úrovni KNP. U druhé skupiny spirál s tupým zakončením přichází funkčně v úvahu snad jen nášivky, příp. součást čelenek nebo pokrývek hlavy, byť jsou mnohdy díky své poloze v hrobech zařazovány mezi vlasové ozdoby

(Łęczycki 2021, 31, 32). Společným vystupováním s brýlovitými závěsky typu Jordanów například na eponymním pohřebišti (H 34) jsou časově od typu Mondsee odlišné (starší). Pro nejasnost jejich funkce bychom rádi používali neutrální označení plochá spirálová ozdoba typu Maków.

Díky prakticky totožné velikosti spirál (průměry) u všech čtyř typů spirálovitých ozdob (typ Jordanów, spirála typu Maków, náušnice Hlinsko a Mondsee), coby *de facto* jediné srovnatelné rozměrové veličiny, se potýkáme s obtížemi při správné typologické klasifikaci, není-li šperk zachován kompletní. Podle předpokladu vidíme výrazný rozdíl ve velikosti spirál u typu Malé Leváre a Hlinsko, někde mezi nimi zůstává zatím osamocená skupina nálezů z jeskyně Dzeravá skála u Plaveckého Mikuláše. Prakticky skoro žádný rozdíl není mezi velikostí spirál náušnic typu Hlinsko a Mondsee, příp. Maków (obr. 22), kde pouze u prvního typu sledujeme větší rozptyl hodnot a medián je o něco vyšší (29,14 : 23,17 mm). Z komparace průměru spirál a počtu závitů to vypadá jakoby na sebe oba typy (Mondsee a Hlinsko) hodnotově navazovaly (obr. 30: 4, 6).

Brýlovité závěsky typu Jordanów takto podrobně analyzovány nebyly, ale podle metrického dělení (15–25 a 35–55 mm) by se zhruba blížily hodnotám náušnic typu Hlinsko. Obecná datace náušnic typu Mondsee do doby kultury Mondsee (starší a střední eneolit) je podepřena dendrochronologickým datem ze sídliště Niederwil-Gachnang kultury Pfyn s hodnotou 3659–3584 BC (Matuschik 1996, 11; Strahm 2010, 180, kat. č. 337). Tedy rámcově doba srovnatelná s kulminací výskytu náušnic typu Hlinsko a jejich analogií.

Terčovitě/puklicovitě závěsky, resp. terče/puklice typu Stollhof-Csáford

Nejprve se objevují zhotoveny ze vzácných kovů na rozsáhlém území Evropy již někdy od poloviny 5. tisíciletí př. Kr. ve více formách: ploché, vypouklé, plné, se středovým otvorem nebo s jedinou středovou vypnulinou na pohřebišti ve Varně (Fol/Lichardus 1988; Hansen 2007; 2009; 2011, obr. 15; Leusch a j. 2015, obr. 412: 15a) a v oblasti tiszapolgárske kultury východního Slovenska (Tibava, Velké Raškovce; Šiška 1964, 332, 333, obr. 9: 13, 15; 11: 7, 8; 12: 3; 13: 15; 14: 18; 15: 8; Vizdal 1977, 95, 96, 107–109, obr. 6: 5; 12: 4; 19: 6; 23; 39: 6, 7) představující tzv. *ring idols* (typ A–C; Todorova/Vajsov 2001, tab. 22) nebo jsou přímo antropomorfního charakteru (depot Čarbuňa; Dergačev 2002, tab. 2). Známe je jak v kovové, tak také v keramické podobě (Pavelčík 1979, obr. 8; Šmíd 2017, 187, 188, obr. 91: 6, 7), méně pak v kameni (Daňhel 2014, 91, obr. 20). V minulosti jim byla vě-

nována náležitá pozornost (Bóna 1987; Hansen 2013; 2014a; 2014b; Klassen 2000, 194–198; Makkay 1985; 1989; 1983–1984; Malach/Štrof 2016; Matuschik 1996; Parzinger 1992; Pavelčík 1979, 325–328; Prokeš a j. 2020; Raczký 1999; Šikulová/Zápotocký 2010, 408, 409; Virág 2010) a jsou rozdělovány do několika typů a jejich variant (Hatvan, Moigrád, Progár, Stollhof, Tibava, Traian). Musíme od nich odlišit tzv. solární disky, vyrobené mimo jiné i z kovu, s radiální výzdobou, pravděpodobně s odlišnou funkcí (Kalábek/Peška 2006; Klassen 2000, 191–206, obr. 87; 89).

Typologické členění je velmi obtížné z hlediska hierarchizace znaků, to znamená, které znaky brát jako klíčové a preferovat je: celkový tvar, plochost versus konkávnost, vypnuliny (a jejich počet), perforované otvory (prorážené i z reverzní strany), středové otvory, výzdoba, velikost, surovina?

Naším úkolem nyní bude se blíže věnovat plným kruhovým terčům/puklicím s vypnulínami (výjimečně bez nich) bez středového otvoru doprovázející sledované typy brýlovitých závěsků ve společných nálezových kontextech (depotech a hrobech), jak už bylo zmíněno. Také zde je k dispozici několik forem jak po stránce metrické, počtu, umístění a velikosti vypnulín a u kovů použité suroviny. H. Parzinger (1992) dělí plné terče/puklice v případě zlatých a velkých stříbrných na typ Stollhof a menší měděné na typ Hlinsko. Velké stříbrné, menší zlaté a měděné jsou v literatuře označovány různě, nejnověji jako typ Stollhof-Csáford.

Aby náš soupis nějakým způsobem známých nebo dostupných nálezů terčů/puklic typu Stollhof-Csáford byl co nejúplnější, zveřejňujeme i nový nálezev depotu ze západního Slovenska.

Dolná Poruba-Homôľka, okr. Trenčín/SK

Měděné depozitum Dolná Poruba-Homôľka (872 m n. m.; obr. 31), okr. Trenčín, pochází ze západního svahu homonymního vrchu, kde bylo v souřadnicové mřížce N48.907910° E18.323318° a hloubce 15–20 cm (měkká lesní černozemní matrice) organizovaně umístěné nedaleko skalního útvaru, jakkoliv specifického, stavějícího do popředí východo-západní plošinu, svažující se k obci Horná Poruba – význačnou opevněnou polohu z konce 2. světové války, kde nalezce, selektivně pátrající po militariích, depot v roce 2011 vyňal z archeologického záznamu a uložil v soukromé sbírce, odkud byl roz distribuován na neznámé místo. K dispozici jsou tak pouze kresby jednotlivých předmětů (obr. 32).

Popis předmětů

Dvě ploché měděné terčovitě/puklicovitě závěsky kruhového tvaru se čtyřmi symetricky rozmístěnými vypnul-

Obr. 31. Dolná Poruba-Homôľka. Místo objevu časně eneolitického depotu. Lidarové mapy a foto. Grafika F. Ondrkál.

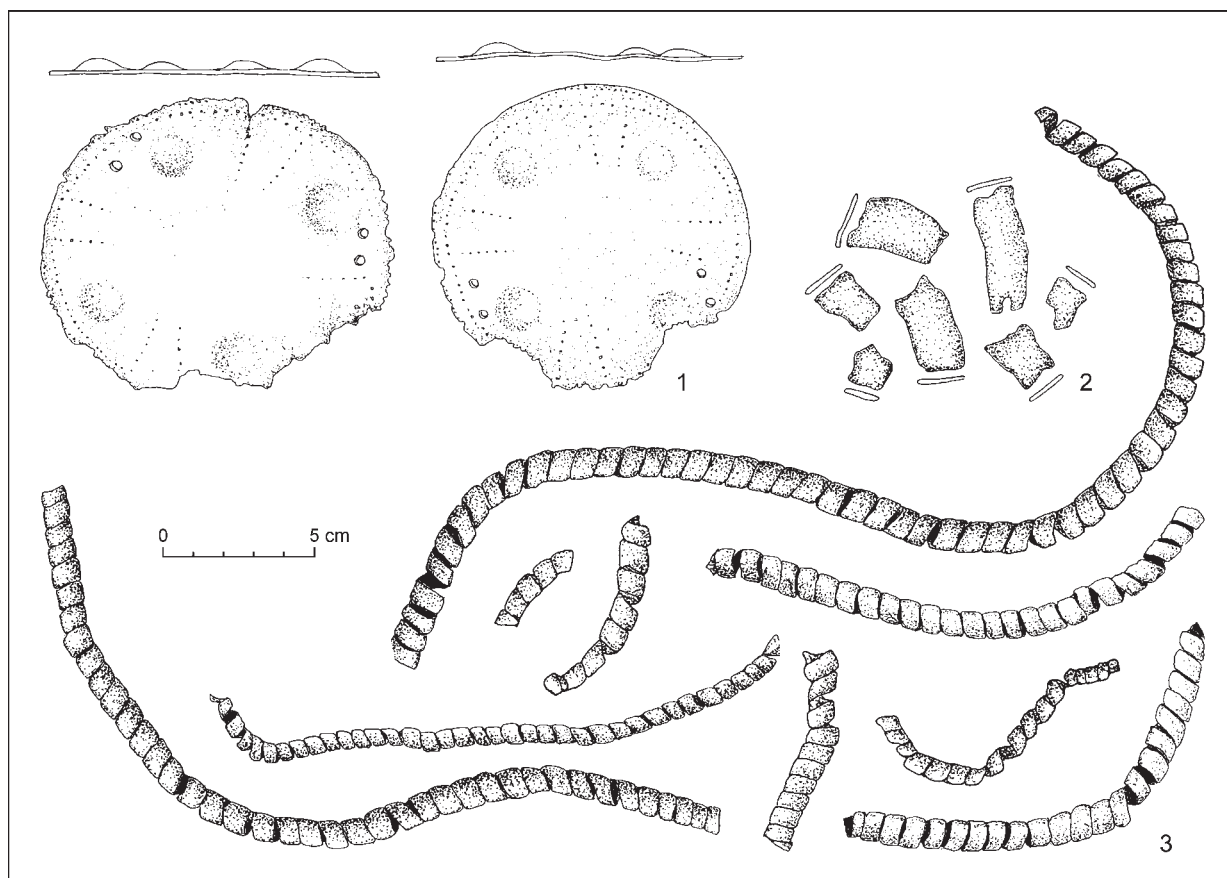
nami, jemnou perličkovitou výzdobou a dvěma párovými perforacemi pro jejich připevnění na organický materiál. Zdvojená koncentrická (vybíjená) perličkovitá linie probíhá po obvodu, kolmo na ni čtveřice dvou sbíhavých řad od hrany přibližně do 1 / 6 artefaktu, umístěná koncentricky mezi vypnulinami. Stav je obecně dobrý, přestože hrany jsou na obou puklicích částečně delaminovány. Rozměry: průměry 102 a 114 mm (obr. 32: 1).

Sedm exemplářů amorfních měděných plíšků, roztržitých na úroveň nemožného typologického rozpoznání. Lze však usoudit, že nejsou protějšky delaminovaných okrajů terčovitých puklic. Rozměry: max. d. 40 mm; max. š. 17 mm (obr. 32: 2).

Fragmentární spirálovité trubičky s dutým vnitřním prostorem a proměnlivou tloušťkou (dvojaký rozměr), vyrobené z tenké měděné pásoviny obdélného průřezu

svinuté pod úhlem, který zešikmuje jejich celkový vzhled a perspektivu. Zachované fragmenty neumožňují odhadnout, z jakého množství kompletních trubiček původně pocházely. Za předpokladu, že spirálky byly navinuty do náhrdelníku spojitě, lze odhadnout celkovou délku artefaktu na 150 cm nebo kombinovaně ve dvou řadách (délka širších 118 cm a užších 32 cm). Rozměry: širší trubičky š. 10 mm (6 ks), užší trubičky š. 6–7 mm (3 ks; obr. 32: 3).

Za jakéhosi předchůdce terčovitých závěsků lze považovat oválný měděný exemplář z depotu Čárbuna (Dergačev 2002, tab. 2: 42) se dvěma otvory naproti sobě blíže kratších stran a třemi miniaturními vypnulinami uprostřed (trojúhelník postavený na vrchol). Výzdoba se nijak neliší od jednoduché

Obr. 32. Dolná Poruba-Homôľka. Depot sestávající z dvojice měděných terčů/puklic typu Stollhof-Csáford, 9 kusů spirálovitých trubiček a 7 kusů měděných plíšků. Grafika F. Ondrkál.

obvodové linie vytepávané výzdoby, kterou je opatřena doprovodná dvojice závěsných měděných terčů s centrálním provrtem a tepanou výzdobou ve tvaru kříže (Dergačev 2002, tab. 2: 40, 41), stojící na pomezí terčovitých závěsků a solárních disků (mezi solární disky řadíme zlomek ze Salten; cf. Klassen 2000, 191–198, obr. 3: 4). Datace depotu je na úrovni počínající kultury Cucuteni-Tripolje A (4800–4500 BC).

Ikdyž principiálně můžeme všechny plné závěsné terče/puklice s vypnuliny zařadit pod jeden typ, kromě použitého kovu (zlato, stříbro, měď) u nich pozorujeme rozdíly dané rozměry, umístěním, velikostí a počtem vypnuliny, počtem a tvarem závěsných otvorů a výzdobou. Nehledíce prozatím na časové zařazení terčů/puklic jsme schopni mezi nimi rozlišit několik variant s příslušnou charakteristikou (obr. 33):

Varianta Stollhof: zlaté – střední velikost (průměr 89,5–148 mm), čtyři kruhové závěsné otvory, tři vypnuliny do tvaru na základnu postaveného rovnoramenného trojúhelníka, obvodová vybíjená výzdoba a složitější v prostoru závěsných otvorů. Hmotnost se pohybuje mezi 25,25–121 g.

Varianta Štramberk: stříbrné – velké (průměr 214–220 mm), čtyři kruhové nebo obdélné závěsné otvory, tři nápadné vypnuliny ve tvaru obráceného rovnoramenného trojúhelníka (postaveného na vrchol), bez výzdoby. Hmotnost 200,6 g a 165,16 g.

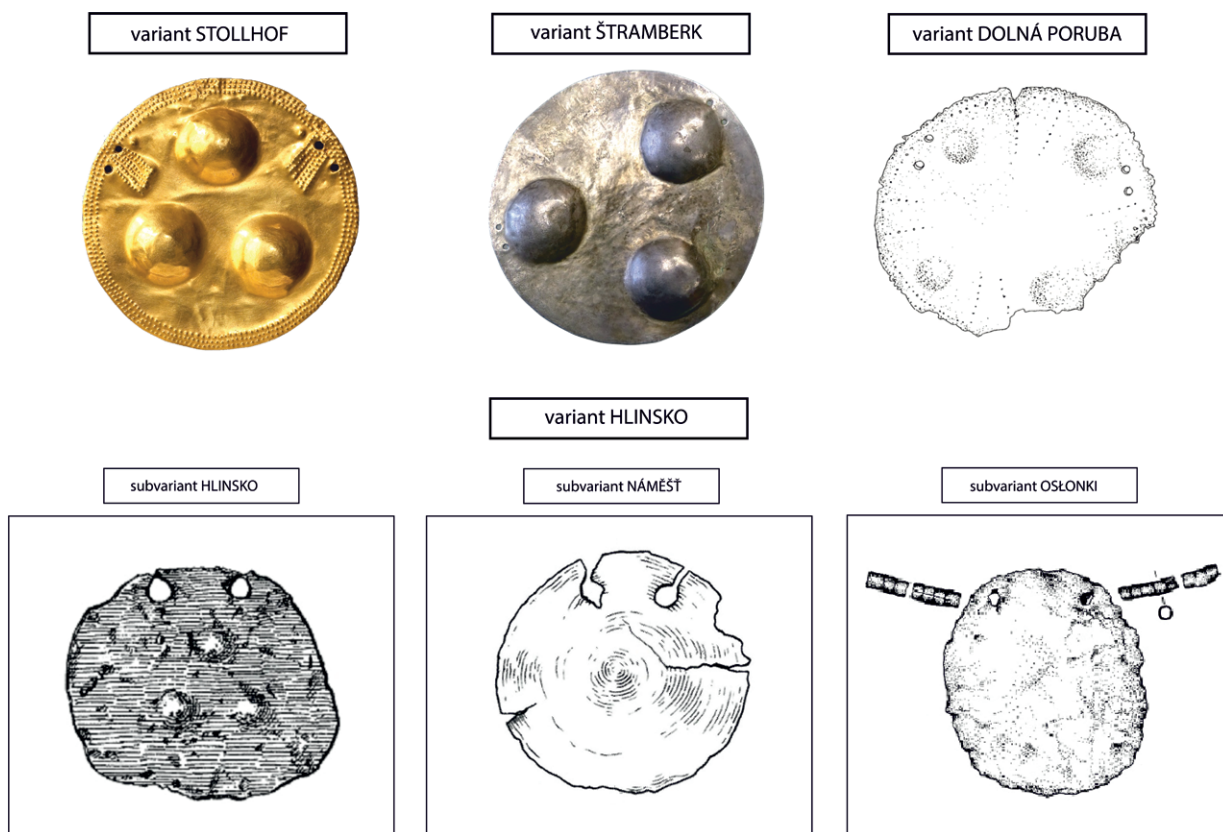
Varianta Dolná Poruba: měděný plochý terč střední velikosti se čtyři vypnuliny postavenými do čtverce, čtyři drobné kruhové závěsné otvory, vybíjená perličkovitá výzdoba ve formě zdvojené obvodové linie s radiálně sbíhavými dvojicemi kratších linií postavená mezi vypnuliny.

Varianta Hlinsko: měděné jsou nejrozmanitější – spojuje je malá velikost (průměr 33–115 mm), dvě kruhové závěsné otvory s různým počtem vypnuliny (3, 1, 0), bez výzdoby nebo jen svazky při okraji. Hmotnost kolísá od 5,84 do 56 g.

Kvůli rozdílnostem v absenci/přítomnosti vypnuliny nebo výzdoby rozlišujeme tři subvarianty:

Subvarianta Hlinsko: tři vypnuliny ve tvaru na základnu postaveného rovnoramenného trojúhelníka, bez výzdoby.

Subvarianta Náměšť na Hané: jedna středová vypnulina, bez výzdoby nebo tepaná jen svazky

Obr. 33. Nové typologické třídění variant a subvariant terčovitých/puklicovitých závěsků typu Stollhof-Csáford. Grafika K. Pluskalová.

po obvodu (Zalavár). Terč z Náměště na Hané má keramické období, lze jej odvodit ze závěsků typu Tibava nebo terčů/puklic typu Stollhof-Csáford.

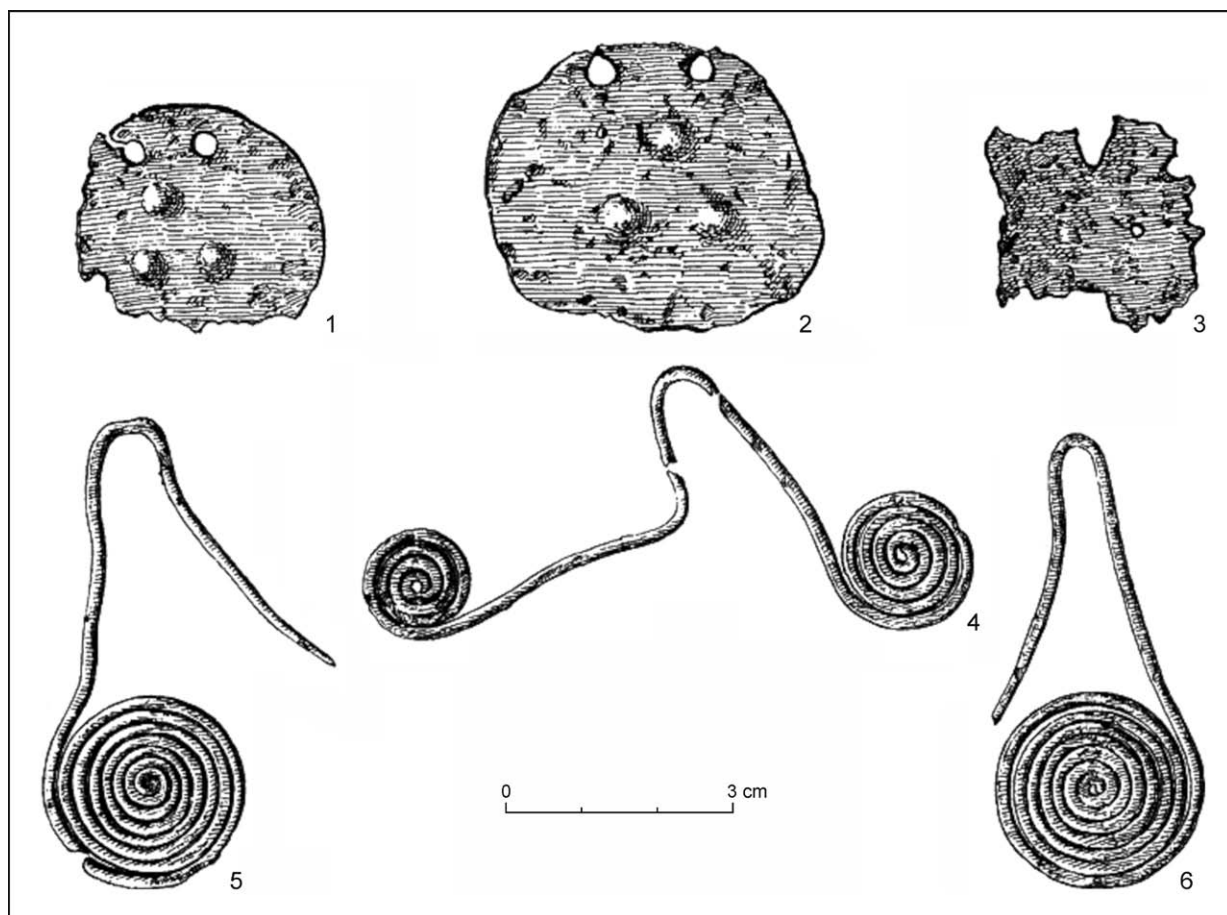
Subvarianta Oslonki: plochý terč bez vypnulin a bez výzdoby. Sem náleží i skupina terčů/puklic z megalitických hrobů na severu Evropy (Emmeln, ale většinou jen fragmenty Drouwen, Gross Berssen 7, Kleinenkneten, Klerin Berssen, Ostentalde 1). V literatuře se uvádí průměr 50–60 mm, všechny vyrobené z čisté mědi (Schlicht 1973).

Výjimkou je ozdoba z Brześć Kujawski H 34 – malý, měděný terč sloužící jako součást složitějšího náhrdelníku, splňující mimo surovinu a velikost kritéria závěsků varianty Stollhof (čtyři otvory se tři vypnulinami, tepaná výzdoba po obvodu). Z dosud jediného nálezů svého druhu však nechceme dělat další subvariantu.

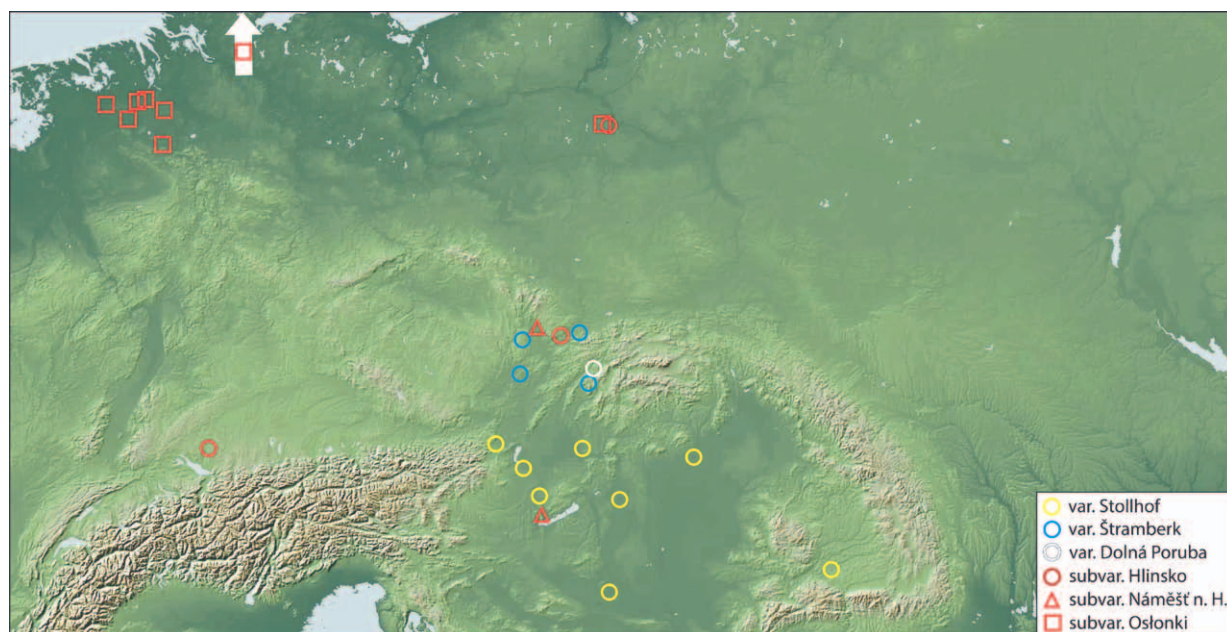
V literatuře uváděné závěsky z Hăbășești, Bradu apod. (měděný dva otvory bez výzdoby, zlatý dva otvory obvodová tepaná linie) prezentují puklicovité závěsky nebo nášivky, nikoliv závěsky s vypnulinami, datovány jsou na konec kultury Cucuteni A (Klassen 2000).

Podobně jako brýlovité závěsky typu Malé Leváre jsou zlaté terčovité závěsky varianty Stollhof

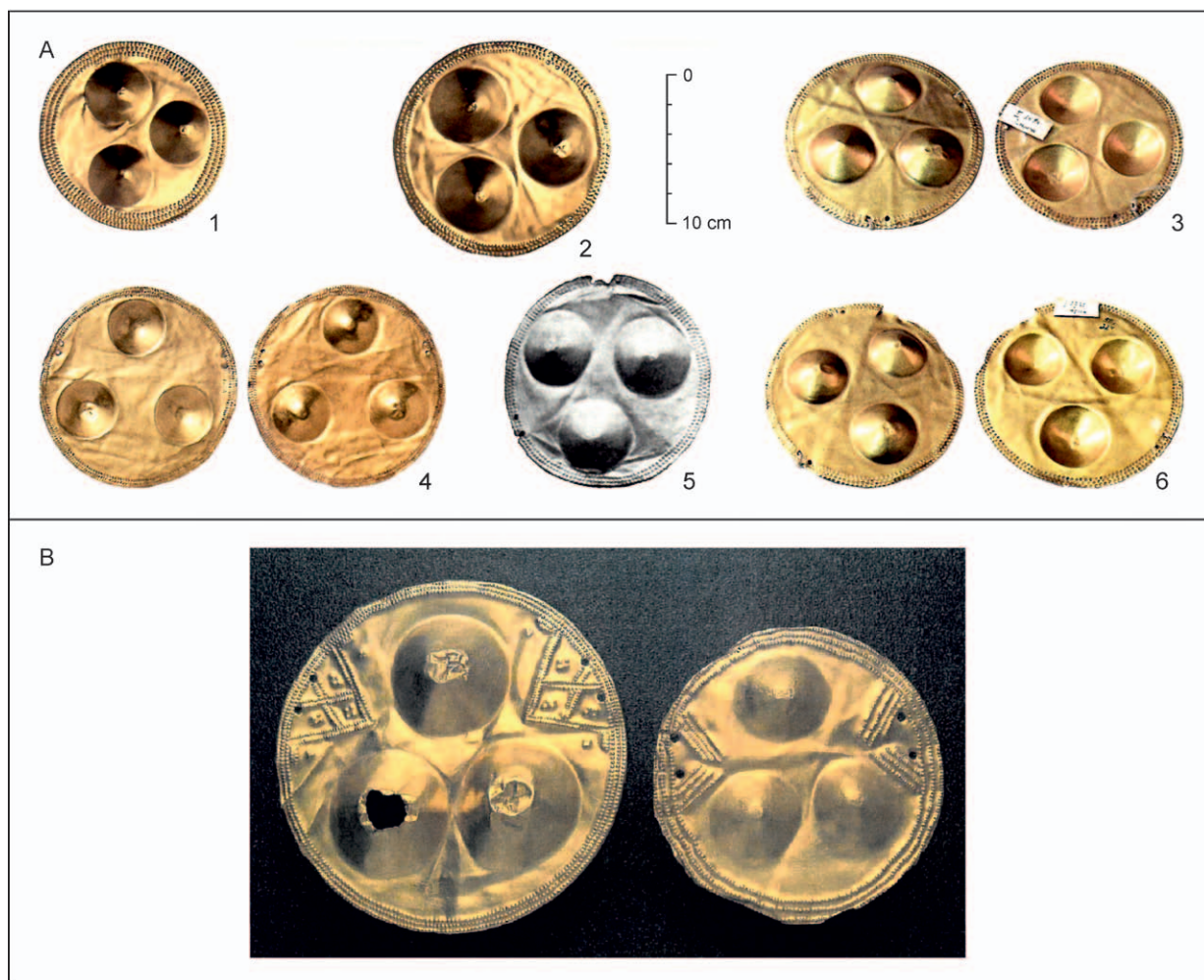
nacházeny nejčastěji v depotech samostatně (Csáford, Tenja-Orlovnjak) nebo v doprovodu dalších artefaktů (Stollhof), zbytek představují ojedinělé nálezy. Žádný terč/puklice této varianty nebyl nalezen jako součást hrobové výbavy. Zlaté jsou nalézány často v párech (3 jisté páry: depot Tenja, 1 pár: Stollhof, Csáford), shodují se v motivu tepané výzdoby, nikoliv velikostí (Angeli 1967, tab. 3–6; Hansen 2010, obr. 1; 2019, obr. 4; 1; 30; Makkay 1985, obr. 1–3; 5). Výhradně z depotů pocházejí zatím dva velké stříbrné nezdobené terče/puklice (Štramberk, Vanovice) a údajný nedostupný nález ze Žitné-Radiši. Nejnovější detektorový objev z Nových Hvězdlic jsme nakloněni hodnotit jako monodepozitum (obr. 2; 18). Rozmanitější nálezy z prostředí evidujeme u menších měděných exe plářů, kde subvarianty Oslonki (včetně nálezů z Brześć Kujawski) a Náměšť na Hané pocházejí z hrobových celků, Zalavár je sídlištním nálezem. Subvarianta Hlinsko je zastoupena na nákolním sídlišti (Hornstaad Hörnle IA) a eponymní Hlinsko je depotem (obr. 34). Mimo keramické napodobeniny (Pavelčík 1979, obr. 8; Šmíd 2017, 187, 188, obr. 91: 6, 7) zaznamenáváme také aplikace v kameni (Daňhel 2014, 91, obr. 20).

Obr. 34. Hlinsko-Nad Zbružovým. Depot uložený v nádobě měděných předmětů sestával z trojice terčů/puklic (subvarianta Hlinsko), dvojice náušnic typu Hlinsko a jednoho menšího brýlovitého závěsku typu Jordanów (podle Pavelčík 1979).

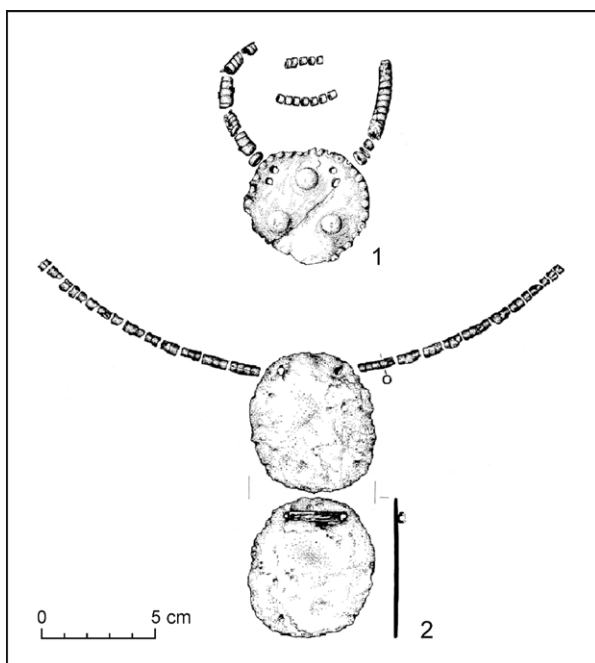
Obr. 35. Prostorová distribuce terčů/puklic typu Stollhof-Csáford. Včetně všech variant a subvariant. Mapa P. Grenar.

Obr. 36. A – depot zlatých terčovitých/puklicovitých závěsků typu Stollhof-Csáford z lokality Tenja-Orlovínjak (podle Hansen 2013); B – depot dvou zlatých terčů/puklic z lokality Csáford (podle Raczky 1999).

Vzájemná prostorová analýza všech variant a subvariant (obr. 35) ukazuje na koncentraci zlatých (var. Stollhof) do oblasti jižně od středního Dunaje (včetně 1× Potisi a 1× jižní Transylvánie), severně od nich pak se na pomezí jižní a střední, příp. severní Moravy a severozápadního Slovenska (Boskovická brázda, Litenčická pahorkatina, Moravská brána a Strážovské vrchy) nacházejí dosud známé stříbrné exempláře (var. Štramberk). Ve stejném prostředí nalezneme také měděné zástupce subvarianty Hlinsko s poměrně značným geografickým rozptylem od Kujav až po Bodamské jezero a podobně v případě subvarianty Náměšť na Hané, s níž se setkáváme zatím pouze na Moravě a u Balatonu. Ploché terče/puklice subvarianty Oslonki najdeme zatím ojedinele na Kujavách, koncentrovaná skupina se objevuje na severu Německa a na Jutlandu (1×), avšak jejich datace je různá, což může do jisté míry platit i pro ostatní sub/varianty sledovaného typu.

Datování terčů/puklic typu Stollhof-Csáford není jednotné a musíme mezi nimi rozlišovat podobně jako v případě typologie. Středně velké zlaté exempláře jsou tradičně vázány na časný eneolit, a to především díky přítomnosti v depotu ze Stollhofu (obr. 1), kde se nacházejí v doprovodu plochých seker typu Stollhof a Hartberg (1. typologická skupina), dvojice terčů/puklic z lokality Csáford je uváděna v souvislosti s jámami kultury Balaton-Lásinja I, což je stejné období (obr. 36: A). Velký stříbrný exemplář z depotu ve Štramberku je většinou datován shodně do časného eneolitu, a to i díky doprovodu masivního brýlovitého závěsku typu Malé Leváre (obr. 2). Jednotnost datace narušil nový nález stříbrného terče/puklice z Vanovic (obr. 18), poprvé v doprovodu keramiky, která vykazuje znaky staršího baalberského stupně KNP (Šmíd 2017, 210) s jordanoidními prvky, takže se uvažuje o depozitu staršího předmětu do chronologicky o něco mladšího depotu (Prokeš a j. 2020). Přibližně ve stejném

Obr. 37. Měděné terčovitě/puklicovité závěsky jako součást složitějších náhrdelníků v hrobech kultury Brześć Kujawski. 1 – Brześć Kujawski 4 H XXXIV; 2 – Oslonki 1 H LIII (podle Grygiel 2008).

období (nebo ještě dříve) jako terče/puklice ze vzácných kovů se poprvé objevují měděné coby součástí náhrdelníků v hrobech epilengyelské kultury Brześć Kujawski na eponymním pohřebišti nebo na nekropoli Oslonki (subvarianta Oslonki) s absolutní datací cca 4500–4300 BC (obr. 37), vystupující zde společně s malými brýlovitými závěsky typu Jordanów, což by mohlo naznačovat jejich o málo starší pozici vůči těm v jordanovské kultuře. Pomyslný spojovací článek mezi nimi může představovat nový exemplář z depotu Dolná Poruba, kde dvojice měděných terčů/puklic s vybíjenou výzdobou a neobvyklou čtveřicí vypnulín vyčleňujeme jako novou varietu typu Stollhof-Csáford, doprovázený v depotu sadou masivních spirálovitých trubiček (9 ks) a měděnými plíšky (7 ks) s jedinou okrajovou perforací (diadém?), artefakty pro počátek eneolitu příznačnými (cf. Farkaš/Peška/Ondrkál 2023). I přes absenci přímých analogií (se čtveřicí vypnulín jsme se dosud věru nesetkali) svojí velikostí, počtem závěsných otvorů, ale také střídavějším vybíjeným ornamentem silně připomíná ty méně zdobné zlaté kusy (cf. Bóna 1987, obr. 5; 17; Makay 1985, obr. 1: 1; 4: 16, 20). Pokračování můžeme spatřovat v měděném exempláři z nákolního sídliště kultury Pfyn na lokalitě Hornstaad-Hörnle IA, který je dendrochronologicky (3911–3909 BC) kladen někde na počátek staršího eneolitu, v našich poměrech tedy na začátek kultury nálevkovitých pohárů (obdobné

datování předpokládáme u plochých terčů/puklic ze severního Německa a Jutlandu). Výskyt měděných zástupců se schématem tří vypnulín (nyní už spíše drobných, symbolických) by mohl vrcholit v období počínajícího bolerázského vývoje, jak to ukazuje depot z Hlinska se společným výskytem terče/puklice subvarianty Hlinsko, náušnice typu Hlinsko a malého brýlovitého závěsku typu Jordanów s absolutní datací 3650 BC a níže (obr. 34).

I když u měděných terčů/puklic s jednou středovou vypnulínou nelze vyloučit starší dataci ještě v průběhu časného eneolitu, nález ze Zalaváru-Basasziget (Kalicz 1982, 4, obr. 1) je spojován se skupinou Balaton-Lasinja II–III. Měděný kus se středovou vypnulínou a dvěma excentrickými otvory (závěsek subvarianty Náměšť na Hané) a náušnice typu Hlinsko, Mondsee nebo spirála typu Maków (viz výše) z mohly ohrozimského typu v Náměšti na Hané (obr. 28) poukazují na přežívání těchto forem dokonce až do eneolitu středního (Šmíd 2017, 210). Jak už bylo výše konstatováno do období rodícího se bolerázského stylu řadí J. Pavelčík (1979, 329) depot z Hlinska (KNP III/C – Jevišovice C2).

Při celkovém hodnocení tak vnímáme souběžnou dobu používání několika variant a subvariant závěsků, kde se jako vůbec nejstarší jeví měděné závěsky subvarianty Oslonki se souběžným objevením se jakéhosi předchůdce typu Stollhof-Csáford (Brześć Kujawski). O něco pozdější bude nástup zlatých (varianta Stollhof) a stříbrných (Štramberk) a snad také měděných (Dolná Poruba), kde první z nich se zdají být více časově ohraničené, zatímco u velkých stříbrných není vyloučeno pokračování vývoje až na úroveň baalberského stupně KNP (?). Patrně později se objevují měděné závěsky s trojicí drobných (Hlinsko, Hornstaad-Hörnle) nebo jednou vypnulínou (subvarianta Náměšť na Hané), které se dožívají až ohrozimské fáze KNP na Moravě (tzn. Boleráz). Časově podobné nebo kratší je doznívání subvarianty Hlinsko (depot Hlinsko; obr. 38).

Na základě hrobových exemplářů víme, že závěsky sledovaného typu sloužily (vedle brýlovitých závěsků typu Jordanów) jako dominantní součást složitějších náhrdelníků. Přítomnost dvojice nebo čtveřice závěsných otvorů nás pak utvrzuje ve funkci těchto předmětů jako závěsků také u větších exemplářů ze zlata a stříbra, kde výhradní zastoupení čtveřice otvorů může souviset se snahou po větší stabilitě zavěšeného šperku (u stříbrných se nevylučuje symbolické zavěšení do volného prostoru na významném místě). Excentricky umístěné páry otvorů současně orientují postavení trojice středových vypnulín, která je u zlatých a měděných vždy směřována do tvaru rovnoramenného trojúhelníka postaveného na základnu. Pouze u obou stříbrných zástupců je tomu naopak (obrácený rovnoramenný

Typ ozdoby		Neolit/Eneolit	Časný eneolit	Starší eneolit	Střední eneolit	Mladší a pozdní eneolit
Brýlovité závěsky	Malé Leváre			— — — ?	— — — — —	— — — —
	Jordanów					— — — — —
Hakenspiralen typ Hlinsko						— — — — —
Spirály	Maków					— — — — —
	Mondsee					— — — — —
Terče / Puklice typ Stollhof - Csáford	var. Stollhof					— — — — —
	var. Štramberk					— — — — —
	subvar. Hlinsko					— — — — —
	subvar. Náměšť na Hané					— — — — —
	subvar. Oslonki					— — — — —

Obr. 38. Schématické srovnání relativní chronologie brýlovitých závěsků typu Malé Leváre a Jordanów, dalších spirálovitých ozdob a terčovitých/puklicovitých závěsků typu Stollhof-Csáford. Grafika K. Pluskalová.

trojúhelník) a nejinak je tomu u nejnovějšího exempláře z Nových Hvězdlic.³ Pravidelně se objevující vybičená perličkovitá obvodová výzdoba (1–3 linie) je doplněna svazky třásní, obohacených u obou předmětů z Csáfordu sestavením linií do tvaru písmene „V“ (asociující však trojúhelník), v jednom případě s vepsaným symbolem „X“. Závěsné otvory jsou pak situovány pravidelně do míst této složitější výzdoby. S výjimkou závěsku z lokality Brześć Kujawski, Dolná Poruba a Zalavár-Basasziget (jednoduchá nebo dvojité obvodové linie, dvě sbíhavé nebo tři kratší třásně) jsou měděné a stříbrné exempláře bez výzdoby.

Postavení vypnulín (s výjimkou Dolná Poruba) jsme nakloněni vnímat jako symbol pro mužský (Δ) a ženský (∇) princip, což už se v minulosti v literatuře objevilo (Kovárník 2020, 19, 20; Novotná/Novotný 1974 se starší lit.). Tento princip je v každém případě známkou dost vysokého stupně genderové a symbolické stylizace. Častý párový výskyt vede k myšlence o symbolice božstva, což nelze ani vyloučit, ani potvrdit. Na rozdíl od tzv. solárních disků s prvky radiální výzdoby, na tercích mimo tvar a snad tepané obvodové linie jasný symbol slunce nespátřujeme. Díky použité surovině (zvláště vzácné kovy), monumentalitě nebo preciznosti provedení nesmíme ze svých úvah vyloučit insignii prestiže a vyššího společenského postavení majitele (cf. terče na hrudi významných náčelníků – válečníků na Floridě; Malach/Štrof 2016, 29, obr. 6), což poněkud narušuje absence závěsků ze vzácných kovů v hrobech. Častá přítomnost

i větší počet v depotech pak navozuje myšlenku o ukládání votivních darů bohatými elitami jako projev holdu a úcty bohům.

ZÁVĚR

Masivní odlévané měděné brýlovité závěsky typu Malé Leváre reprezentují poměrně vzácný honosný individuální šperk plnící funkci solitérní ozdoby hrudi (jak dokládají ikonografická zobrazení) v prostředí postupně se rodící elity časného eneolitu v oblasti středního Dunaje (kovy, plastika) a jižních a západních Alp (petroglyfy). Spíše než symbol mužství v nich spatřujeme stylizované ženské poprsí ve smyslu symbolu plodnosti, a to patrně jak v přímé linii žena – majitelka – bohyně (neolitická plastika – kult Matky a bohyně v prostředí ještě neolitické společnosti), tak zprostředkovaně jako vlastnictví a ovládnutí tohoto kultovního symbolu v prostředí rodící se eneolitické society založené na stále rostoucí dominantní roli muže (ikonografické spojení s dýkami, resp. dalšími zbraněmi ukazuje na muže). Jejich mnohdy velká hmotnost (i přes 1 a dokonce 2 kg) souvisí s vysokým společenským významem a ceremoniálností spíše než s představou o běžném každodenním nošení. V každém ohledu je však podtržena vysoká symbolika artefaktu ve spojení s kultem, ale hlavně jde o výrazný atribut moci a zvýraznění společenského postavení majitele. Za normálních okolností bychom očekávali takový šperk jako součást kroje v hrobové výbavě, na spo-

³ Za možnost si terč/puklici prohlédnout jsme díky zavázání K. Rybářové.

čenské stupnici hierarchie hodnot však stála patrně výše forma součásti votivního depozita, kterou si tehdejší elity snažily příznivě naklonit vůči bohům. Proto se součástí depotů stávají také další vysoce hodnocené předměty, ať už ze skupiny šperků (terče/puklice typu Stollhof-Csáford, stříbrný závěsek ve tvaru kančího klu), nebo zbraní/nářadí (tzv. těžká industrie: sekery s křížovým ostřím, ploché sekery, dýky), výrobky na svou dobu rovněž vysoce ceněné. To platí do značné míry také pro depozita terčovitých/puklicovitých závěsků typu Stollhof-Csáford s výrazným zobrazením mužského a ženského principu, jejichž nálezový kontext se několikrát protíná (Hlinsko, Náměšť na Hané, Stollhof, Štramberk) a zabírají zhruba shodnou prostorovou distribuci.

Ať už je datace a relativní chronologie vůči brýlovitým závěskům typu Malé Leváre shodná, starší nebo mladší, evidujeme celou škálu příbuzných spirálovitých ozdob (brýlovité závěsky typu Jordanów, náušnice typu Hlinsko, Mondsee a spirály typu Maków), mnohdy ze stejných nálezových kontextů (tedy *de facto* na stejném teritoriu), pro něž platí do značné míry výše uvedená interpretace, byť převládající funerální prostředí je odlišné. Zhotovery na svou dobu ze vzácné a ceněné suroviny (mědi), postrádají takovou impozantnost, přesto se stávají výraznou součástí a těžištěm hodnotných skládaných náhrdelníků nebo ozdob hlavy v dobře vybavených hrobech příslušníků vyšší společenské úrovně rodící se evropské eneolitické civilizace.

LITERATURA

- Angeli 1967 – W. Angeli: Der Depotfund von Stollhof. *Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien* 70, 1966, 491–496.
- BLK 2010 – Badischen Landesmuseum Karlsruhe (Hrsg.): *Jungsteinzeit im Umbruch. Die „Michelsberger Kultur“ und Mitteleuropa vor 6000 Jahren. Katalog zur Ausstellung im Badischen Landesmuseum Schloss Karlsruhe* 20. 11. 2010–15. 5. 2011. Karlsruhe 2010.
- Bárta 1983 – J. Bárta: Pohřebisko a praveké sídlisko v jaskyni Dúpná diera pri Slatinke nad Bebravou. *Študijné zvesti AU SAV* 20, 1983, 15–37.
- Bocksberger 1966 – O.-J. Bocksberger: Le site préhistorique du Petit-Chasseur, à Sion 1962–1964. *Vallesia* 21, 1966, 1–28.
- Bóna 1987 – I. Bóna: Javarezkori aranyleleteinkről. Fejezetek a magyar ősrészeszet múlt század-századeleji történetéből. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18, 1986, 21–81.
- Brunšmid 1902 – J. Brunšmid: Nahađaji bakrenoga doba iz Hrvatske i Slavonije i susjednih zemalja. *Vjesnik Hrvatskog arheoloskog društva n. s.* 6, 1902, 32–67.
- Casini 2015 – S. Casini: The Valtellina and Valcamonica statue-menhirs: Their characters, chronology and contexts. In: S. Hansen/V. I. Molodin (eds.): *Iskusstvo bronzovog veka: Materialy meždunarodnogo simpoziuma. 15–19 aprlja 2013 g., Štralzund, Germanija – The Bronze Age Art. Proceedings of International Symposium. April 15–19, 2013, Stralsund, Germany – Kunst der Bronzezeit. Materialien des Internationalen Symposiums. April 15–19, 2013 Stralsund, Deutschland.* Novosibirsk – Berlin 2015, 94–114.
- Casini/De Marinis 2009 – S. Casini/R. C. De Marinis: Des pierres et des dieux. L'art rupestre de la Valteline et du Valcamonica. *Le Globe. Revue genevoise de géographie* 149, 2009, 61–92.
DOI: <https://doi.org/10.3406/globe.2009.1556>
- Corboud 2009 – P. Corboud: Les stèles anthropomorphes de la nécropole néolithique du Petit-Chasseur à Sion (Valais, Suisse). *Bullettin d'études préhistoriques et archéologiques alpines* 20, 2009, 9–97.
- Czerniak 1980 – L. Czerniak: Rozwój społeczeństw kultury późnej ceramiki wstęgowej na Kujawach. *Studie Archeologiczne* 16. Poznań 1980.
- Čižmář 2004 – M. Čižmář: *Encyklopedie hradišť na Moravě a ve Slezsku*. Praha 2004.
- Danielová 2017 – B. Danielová: Medená sekera z Hruština. *Zborník SNM* 111. *Archeológia* 27, 2017, 43–47.
- Daňhel 2014 – M. Daňhel: Eneolitické hradisko na katastru Stavenice a Úsova. Předběžná zpráva o záchranném archeologickém výzkumu v letech 2012 a 2013. In: M. Bém/J. Peška (ed.): *Ročenka* 2013. Olomouc 2014, 86–109.
- Dergačev 2002 – V. Dergačev: *Die äneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*. Prähistorische Bronzefunde XX/9. Stuttgart 2002.
- Dobeš 2013 – M. Dobeš: *Měď v eneolitických Čechách – Kupfer im Äneolithikum Böhmens*. Dissertationes Archaeologicae Brunenses/Pragensesque 16. Praha 2013.
- Dobeš a j. 2019 – M. Dobeš/M. Fikrle/A. Drechsler/K. Faltýnek/P. Fojtík/J. Halama/Z. Jarůšková/M. Kalábek/J. Langová/Z. Schenk/S. Španihel/J. Peška: Eneolitická měděná industrie na Moravě. Nové a staronové nálezy ve světle stávajících poznatků o vývoji středoevropské metalurgie. *Památky archeologické* 110, 2019, 5–58.
- Dohnal 1973 – V. Dohnal: Příspěvky k mladému eneolitu a k počátkům doby bronzové na východní Moravě. *Archeologické rozhledy* 25, 1973, 3–11.
- Dohnal 1988 – V. Dohnal: *Opevněná sídliště z doby popelnicových polí na Moravě*. Studie muzea Kroměřížska 88. Kroměříž 1988.
- Farkaš 2013 – Z. Farkaš: Osídlenie jaskyne Dzeravá skala v období epilengyelského kultúrneho okruhu. *Slovenská archeológia* 61, 2013, 21–91.
- Farkaš/Peška/Ondrkál 2023 – Z. Farkaš/J. Peška/F. Ondrkál: Eneolitický depot z Beckova a jeho transkarpatské interakcie. *Slovenská archeológia* 71, 2023, 1–23.
- Fol/Lichardus 1988 – A. Fol/J. Lichardus: *Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation*. Saarbrücken 1988.
- Furholt 2013 – M. Furholt: Die Datierung der Höhensiedlung Hlinsko im Kontext Boleráz-Gruppe Mährens. *Přehled výzkumů* 54, 2013, 83–97.
- Furmánek 1980 – V. Furmánek: *Die Anhänger in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde XI/3. München 1980.
- Gallay 2011 – A. Gallay: *Autour du Petit-Chasseur. L'archéologie aux sources du Rhône 1941–2011*. Paris – Sion 2011.

- Gediga/Mozgała/Murzyński 2012 – B. Gediga/M. Mozgała/T. Murzyński: Nowe źródła do poznania grupy jordanowsko-śląskiej. In: J. Juchelka (usp.): *Archeologický sborník. K šedesátým narozeninám Vratislava Janáka*. Opava 2012, 74–86.
- Górecka/Noworyta 1977 – M. Górecka/E. Noworyta: Tyniec Mały, gmina Kobierzycze, woj. Wrocław. *Silesia Antiqua* 19, 1977, 338–340.
- Grygiel 2008 – R. Grygiel: *Neolit i początki epoki brązu w rejonie Brzeźcia Kujawskiego i Osłonek. T.2. Środkowy neolit. Grupa brzesko-kujawska kultury lendzielskiej*. Wydawnictwo Fundacji Badań Archeologicznych Imienia Profesora Konrada Jazdzewskiego 11. Łódź 2008.
- Hampel 1896 – J. Hampel: Neuere Studien über die Kupferzeit. *Zeitschrift für Ethnologie* 28, 1896, 57–91.
- Hansen 2007 – S. Hansen: *Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa*. Archäologie in Eurasien 20. Mainz 2007.
- Hansen 2009 – S. Hansen: Kupfer, Gold und Silber im Schwarzmeerraum während des 5. und 4. Jahrtausends v. Chr. In: J. Apakidze/B. Govedarica/B. Hänsel (Hrsg.): *Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000–500 v. Chr.). Kommunikations-ebenen zwischen Kaukasus und Karpaten. Internationale Fachtagung von Humboldtianern für Humboldtianer im Humboldt-Kolleg in Tiflis/Georgien. 17.–20. Mai 2007. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 25. Rahden/Westf. 2009, 11–50.
- Hansen 2010 – S. Hansen: Communication and Exchange between the Northern Caucasus and Central Europe in the fourth millennium BC. In: S. Hansen/A. Hauptmann/I. Motzenbäcker/E. Pernicka (Hrsg.): *Von Majkop bis Trialeti. Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.–2. Jt. v. Chr. Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 1.–3. Juni 2006. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte* 15. Bonn 2010, 297–316.
- Hansen 2011 – S. Hansen: Technische und soziale Innovationen in der zweiten Hälfte des 4. Jahrtausends v. Chr. In: S. Hansen/J. Müller (Hrsg.): *Sozialarchäologische Perspektiven: gesellschaftlicher Wandel 5000–1500 v. Chr. zwischen Atlantik und Kaukasus. Internationale Tagung 15.–18. Oktober 2007 in Kiel*. Archäologie in Eurasien 24. Mainz 2011, 153–191.
- Hansen 2013 – S. Hansen: Innovative Metals: Copper, Gold and Silver in the Black Sea Region and the Carpathian Basin During the 5th and 4th Millennium BC. In: S. Burmeister/S. Hansen/M. Kunst/N. Müller-Scheeßel (eds.): *Metal Matters. Innovative Technologies and Social Change in Prehistory and Antiquity*. Forschungscluster 2. Innovationen: technisch, sozial. Menschen – Kulturen – Traditionen 12. Rahden/Westf. 2013, 137–167.
- Hansen 2014a – S. Hansen: Goldene Scheiben aus der Kupferzeit. *Das Altertum* 59, 2014, 81–108.
- Hansen 2014b – S. Hansen: The 4th millennium: A Watershed in European Prehistory. In: B. Horejs/M. Mehofer (eds.): *Western Anatolia Before Troy. Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC? Proceedings of the International Symposium held at the Kunsthistorisches Museum Wien, Vienna, Austria, 21–24 November, 2012*. Oriental and European Archaeology 1. Vienna 2014, 243–260.
- Hansen 2019 – S. Hansen: Metaldeponierungen in Eurasien. Ein Phänomen der Langen Dauer, der Konjunkturen und der Ereignisse. In: S. Hye/U. Töchterle (Hrsg.): *Upiku: Tauke. Festschrift für Gerhard Tomedi zum 65. Geburtstag*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 339. Bonn 2019, 201–217.
- Heeb 2014 – J. Heeb: *Copper Shaft-Hole Axes and Early Metallurgy in South-Eastern Europe. An Integrated Approach*. Oxford 2014.
DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvqc6jzt>
- Hellich 1924–1925 – J. Hellich: Hromadný nález bronzových okras náprsních v Rašovicích. *Památky archeologické* 34, 1924–1925, 316–319.
- Hensel 1959 – W. Hensel: O funkcji zawieszek binoklowatych. In: *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata*. Poznań 1959, 96–104.
- Holuby 1898 – J. L. Holuby: Zpráva o „Hradiskách“, prehistorickéj velikej osade pri Zemianskom Podhradí v Trenčiansku. *Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti* 3, 1898, 145–155.
- Hornok/Kiss 2017 – P. Hornok/P. Kiss: A Balaton-Lásinja-kultúra települése és kincslelete Magyarországon. *Archaeologiai Értésítő* 142, 2017, 239–253.
DOI: <https://doi.org/10.1556/0208.2017.142.9>
- Hrubý 1948 – V. Hrubý: Z pravěku středního Pomoraví. (Stručný přehled nejstarších dějin archeologických problémů Uh. Hradištska.) *Vlastivědný sborník okresu uh. hradištského* 2, 1948, 3–43.
- Jisl 1967 – L. Jisl: Hromadné nálezy kovových předmětů na Kotouči u Štramberka. *Časopis Slezského muzea* B16, 1967, 14–36.
- Junghans/Sangmeister/Schröder 1960 – S. Junghans/E. Sangmeister/M. Schröder: *Metallanalysen kupferzeitlicher und frühbronzezeitlicher Bodenfunde aus Europa*. Studien zu den Anfängen der Metallurgie 1. Berlin 1960.
- Junghans/Sangmeister/Schröder 1968 – S. Junghans/E. Sangmeister/M. Schröder: *Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit Europas*. Studien zu den Anfängen der Metallurgie 1–3. Berlin 1968.
- Kalábek/Peška 2006 – M. Kalábek/J. Peška: Pozdně eneolitický hrob se zdobeným kostěným terčem z Olomouce-Nemilan. In: M. Bém/J. Peška (ed.): *Ročenka 2005*. Olomouc 2006, 72–107.
- Kalicz 1982 – N. Kalicz: A balaton-lásinja kultúra történeti kérdései és fémleletei. *Archaeologiai Értésítő* 109, 1982, 3–17.
- Klassen 2000 – L. Klassen: *Frühes Kupfer im Norden. Untersuchungen zu Chronologie, Herkunft und Bedeutung der Kupferfunde der Nordgruppe der Trichterbecherkultur*. Jutland Archaeological Society publications 36. Moesgård 2000.
- Kovárník 2020 – J. Kovárník: Poznámka k zintenzivnění procesu tvorby elit a uspořádání societ v eneolitu I. Exkluzivní předměty v depotech. *Musaica archaeologica* 2, 2020, 7–45.
DOI: <https://doi.org/10.46283/musarch.2020.2.01>
- Kraskovská 1944–1948 – L. Kraskovská: Hromadný nález medených predmetov z malých Levár (okr. Malacky). *Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti* 38–42, 1944–1948, 269–272.
- Kuna/Matoušek 1978 – M. Kuna/V. Matoušek: Měděná industrie kultury zvoncovitých pohárů ve střední Evropě. *Præhistorica* 7, 1978, 65–89.
- Kurtz 1928–1929 – H. Kurtz: Die Grabfunde aus der ältesten Bronzezeit aus Bolko bei Przyschetz, Kr. Oppeln. *Oppelner Heimatblatt* 4/1, 1928–1929, 1, 2.
- Lauermann 1990 – E. Lauermann: Ein Grabhügel der Hallstattkultur, neolithische Siedlungsgruben und

- frühmittelalterliche Körpergräber aus Unterparschenbrunn, Gem. Sierndorf, Niederösterreich. *Archaeologia Austriaca* 74, 1990, 33–56.
- Lech/Noworyta 1979 – J. Lech/E. Noworyta: Grób grupy jordanowskiej kultury lendzielskiej z Dobkowic, gm. Kobierzyce, woj. Wrocław. *Silesia Antiqua* 21, 1979, 7–13.
- Lenneis/Neugebauer-Maresch/Ruttikay 1995 – E. Lenneis/Ch. Neugebauer-Maresch/E. Ruttikay: *Jungsteinzeit im osten Österreichs*. Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte 17. St. Pölten – Wien 1995.
- Leusch a j. 2015 – V. Leusch/B. Armbruster/E. Pernicka/V. Slavčev: On the Invention of Gold Metallurgy: The Gold Objects from the Varna I Cemetery (Bulgaria) – Technological Consequence and Inventive Creativity. *Cambridge Archaeological Journal* 25, 2015, 353–376. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0959774314001140>
- Łęczycki 2004 – S. Łęczycki: Kietrz, Bytyń, Szczecin-Śmierdnica. Einige Anmerkungen zur Kulturzugehörigkeit des Hortfundes von Bytyń. *Sprawozdania Archeologiczne* 56, 2004, 33–59.
- Łęczycki 2021 – S. Łęczycki: *Takson Jordanów w dorzeczu Odry środkowej, na południe od obecnego Wrocławia. Cmentarzysko z klasycznego oraz późnego etapu rozwojowego na eponymicznym stanowisku nr V na toponimie Biskupicka Górka, na pograniczu byłych katastrów Jordanowa Śląskiego oraz Wilczkowic, obecny pow. Wrocław*. Wrocław – Augsburg 2021.
- Lichardus/Vladár 1964 – J. Lichardus/J. Vladár: Zu Problemen der Ludanice-Gruppe in der Slowakei. *Slovenská archeológia* 12, 1964, 69–162.
- Makkay 1985 – J. Makkay: Copper Age Gold Discs on the territory of the Later Pannonia Province. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1985, 5–25.
- Makkay 1989a – J. Makkay: Pannonia vagy Dácia? Megjegyzések a magyar ősrégészet múltszázadi és jelenkori történetéhez. *Veszprémi Történelmi Tár* 1, 1989, 73–84.
- Makkay 1983–1984 – J. Makkay: Rézkori aranykorongok a későbbi Pannonia provincia területéről. *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értéktája* 17–18, 1983–1984, 91–121.
- Malach/Štrof 2016 – R. Malach/A. Štrof: Eneolitické depozitum u Vanovic. *Pravěk. Nová řada* 23, 2016, 17–34.
- Matuschik 1996 – I. Matuschik: Brillen- und Hakenspiralen der frühen Metallzeit Europas. *Germania* 74, 1996, 1–43.
- Matuschik 1998 – I. Matuschik: Kupferfunde und Metallurgie-Belege, zugleich ein Beitrag zur Geschichte der kupferzeitlichen Dolche Mittel-, Ost-, und Südosteuropas. In: M. Mainberger: *Das Moordorf von Reute. Archäologische Untersuchungen in der jungneolithischen Siedlung Reute-Schorrenried*. Staufeu im Breisgau 1998, 207–249.
- Mertins 1898 – O. Mertins: Kupfer- und Bronzefunde in Schlesien. *Schlesiens Vorzeit* 7, 1898, 341–359.
- Mezzena 1998 – F. Mezzena: Le stele antropomorfe in Europa. Les stèles anthropomorphes en Europe. In: *Dei di pietra. La grande statuaria antropomorfa nell'Europa del III millennio a. C. – Dieux de pierre. La grande statuaria anthropomorphe en Europe au IIIe millénaire avant J. C.* Milano 1998, 15–89.
- Mitscha-Märheim/Pittioni 1934 – H. Mitscha-Märheim/R. Pittioni: Zur Besiedlungsgeschichte des unteren Grantaues. *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 64, 1934, 147–173.
- Mozgala-Swacha/Murzyński 2017 – M. Mozgala-Swacha/T. Murzyński: Cmentarzysko kultury jordanowskiej ze stanowiska 10/11/12 w Domasławiu, gmina Kobierzyce, województwo dolnośląskie. In: B. Gediga (red.): *Cmentarzysko ludności kultury jordanowskiej w Domasławiu, pow. wrocławski*. Archeologiczne zeszyty autostradowe Instytutu archeologii i etnologii PAN 19. Badania na autostradzie A4, część 14. Wrocław 2017, 1–133.
- Neugebauer-Maresch 1995 – Ch. Neugebauer-Maresch: Mittelneolithikum: Die Bemaltkeramik. In: E. Lenneis/Ch. Neugebauer-Maresch/E. Ruttikay: *Jungsteinzeit im Osten Österreichs*. Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich 102/105. Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte 17. St. Pölten–Wien 1995, 57–107.
- Novotná 1955 – M. Novotná: Medené nástroje v Čechách a na Morave. *Archeologické rozhledy* 7, 1955, 510–517.
- Novotná 1970 – M. Novotná: *Die Äxte und Beile in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde IX/3. München 1970.
- Novotná a j. 2021 – M. Novotná/T. Zachar/J. Dzúrik/M. Kvietok: Depot medených predmetov z Mníchovej Lehoty (okr. Trenčín). *Památky archeologické* 112, 2021, 71–100. DOI: <https://doi.org/10.35686/PA2021.2>
- Novotná/Novotný 1974 – M. Novotná/B. Novotný: Zur Datierung der Goldscheiben vom Typ Stollhof. *Musaica* 14, 1974, 3–8.
- Novotná/Zachar/Dzúrik 2021 – M. Novotná/T. Zachar/J. Dzúrik: Fascinácia špirálou. Depot medených ozdoby predmetov zo staršieho eneolitu z Hrádku, okr. Nové Mesto nad Váhom. *Archeologické rozhledy* 73, 2021, 507–532. DOI: <https://doi.org/10.35686/AR.2021.16>
- Parzinger 1992 – H. Parzinger: Hornstaad – Hlinsko – Stollhof. Zur absoluten Datierung eines vor-Baden-zeitlichen Horizontes. *Germania* 70, 1992, 241–250.
- Patay 1958 – P. Patay: Príspevky k spracúvaniu kovov v dobe medenej na Slovensku. *Slovenská archeológia* 6, 1958, 301–313.
- Patay 1984 – P. Patay: *Kupferzeitliche Meißel, Beile und Äxte in Ungarn*. Prähistorische Bronzefunde IX/15. München 1984.
- Pavelčík 1979 – J. Pavelčík: Depot měděných šperků z Hlinska u Lipníku n./Bečvou. *Památky archeologické* 70, 1979, 319–339.
- Pavúk 2010 – J. Pavúk: Neuere äneolithische Kupferfunde aus der Westslowakei. *Slovenská archeológia* 58, 2010, 229–241.
- Pernicka 1990 – E. Pernicka: Gewinnung und Verbreitung der Metalle in prähistorischer Zeit. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 37, 1990, 21–129.
- Pernicka/Frank 2015 – E. Pernicka/C. Frank: Das Kupfer der Mondseegruppe. In: Th. Stöllner/K. Oegg (Hrsg.): *Bergauf Bergab. 10.000 Jahre Bergbau in den Ostalpen*. Wissenschaftlicher Beiband zur Ausstellung im Deutschen Bergbau-Museum Bochum vom 31. 10. 2015–24. 04. 2016. Im Vorarlberg Museum Bregenz vom 11. 06. 2016–26. 10. 2016. Bochum 2015, 77–82.
- Peška 2020 – J. Peška: Nejstarší kovová industrie Moravy. In: I. Cheben/P. Kalábková/M. Metlička (ed.): *Otázky neolitu a eneolitu našich krajín – 2017–2019*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes 26. Nitra – Olomouc – Plzeň 2020, 161–190.
- Peška 2021 – J. Peška: Časné eneolitické depozitum v Bílých Karpatech na moravsko-slovenském pomezí. *Přehled výzkumů* 62/1, 2021, 69–77. DOI: <https://doi.org/10.47382/pv0621-06>
- Peška 2022 – J. Peška: A remarkable hoard of copper objects in the foothills of the White Carpathians in Eastern Moravia. In: M. Dębiec/J. Górski/J. Müller/M. Nowak/A. Pelisiak/T. Saile/P. Włodarczyk (eds.): *From Farmers*

- to Heroes? *Archaeological Studies in Honor of Stawomir Kadow*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 376. Bonn 2022, 115–133.
- Peška a j., v tisku – J. Peška a j.: Eneolitická měděná industrie na Moravě 2. Nástroje a zbraně počínajícího metalika a jejich analýza. *Památky archeologické*, v tisku.
- Peška/Mellnerová Šuteková/Španihel 2019 – J. Peška/J. Mellnerová Šuteková/S. Španihel: Fortifikace eneolitu a doby bronzové na širším moravsko-slovenském pomezí. *Vlastivedný zborník Považia* 29, 2019, 153–188.
- Peška/Ondrkál, v tisku – J. Peška/F. Ondrkál: Nové nálezy sekeromlatů typu Handlová na západním Slovensku. *Památky archeologické*, v tisku.
- Podborský 2006 – V. Podborský: *Náboženství pravěkých Evropanů*. Brno 2006.
- Prokeš a j. 2020 – L. Prokeš/Z. Jarůšková/J. Petřík/M. Frączek/T. Kalicki: Origin of a silver Stollhof-type disc excavated at Uvinovice (South Moravia). *Praehistorische Zeitschrift* 95, 2020, 112–127.
DOI: <https://doi.org/10.1515/pz-2020-0007>
- Pulszky 1883 – F. Pulszky: *A rézkor Magyarországbán*. Budapest 1883.
- Raczky 1999 – P. Raczky: Goldfunde aus der Kupferzeit. Die Anfänge der Metallurgie im Karpatenbecken. In: T. Kovács/P. Raczky (Hrsg.): *Prähistorische Goldschätze aus dem Ungarischen Nationalmuseum. Ausstellung im: Museum für Vor- und Frühgeschichte Archäologisches Museum Frankfurt am Main* 16. 10. 1999–9. 1. 2000. Budapest 1999, 17–37.
- Récsey 1892 – V. Récsey: Óskori emlékek Esztergom vidékeről. *Archaeologiai Értesítő* 12, 1892, 342–346.
- Ruttikay 2004 – E. Ruttikay: Eine neue Hakenspirale aus Purbach am Neusiedler am See, VB Eisenstadt-Umgebung, Burgenland – Beiträge zur jungneolithischen inkrustierten Keramik (Furchenstichkeramik). In: E. Kazdová/Z. Měřínský/K. Šabatová (ed.): *K počtě Vladimíru Podborskému. Přátelé a žáci k sedmdesátým narozeninám*. Brno 2004, 141–155.
- Rybářová 2022 – K. Rybářová: Hvězdlice (k. ú. Nové Hvězdlice, okr. Vyškov). *Přehled výzkumů* 63/1, 2022, 150.
- von Sacken 1865 – E. von Sacken: Die Funde an der langen Wand bei Wiener-Neustadt. *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 49/1, 1865, 113–138.
- Seger 1906 – H. Seger: Die Steinzeit in Schlesien. *Archiv für Anthropologie. Neue Folge* 5, 1906, 116–141.
- Schalk 1998 – E. Schalk: *Die Entwicklung der prähistorischen Metallurgie im nördlichen Karpatenbecken. Eine typologische und metallanalytische Untersuchung*. Internationale Archäologie. Naturwissenschaft und Technologie 1. Rahden/Westf. 1998.
- Schlicht 1973 – E. Schlicht: Kupferschmuck aus Megalithgräbern Nordwestdeutschlands. *Nachrichten aus Niedersachsen Urgeschichte* 42, 1973, 13–52.
- Schumacher-Matthäus 1985 – G. Schumacher-Matthäus: *Studien zu bronzezeitlichen Schmucktrachten im Karpatenbecken. Ein Beitrag zur Deutung der Hortfunde im Karpatenbecken*. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 6. Mainz 1985.
- Spindler 1971 – K. Spindler: Eine kupferne Doppelspirale aus Font. *Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte* 56, 1971, 101–114.
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-115450>
- Strahm 2010 – Ch. Strahm: Kupfer: Prestige, Netzwerke. Ein neuer Werkstoff, der Geschichte schreibt. In: *BLK 2010*, 179–187.
- Šebela/Drechsler 2019 – L. Šebela/A. Drechsler: Podivná dáma z Kamenného vrchu. *Tajemství české minulosti* 79, 2019, 54–56.
- Šikulová/Zápotocký 2010 – V. Šikulová/M. Zápotocký: Raně eneolitický měděný pektorál z vrchu Kotouče u Štramberka. *Archeologické rozhledy* 62, 2010, 395–428.
- Šiška 1964 – S. Šiška: Pohrebisko tiszapolgárskej kultúry v Tibave. *Slovenská archeológia* 12, 1964, 293–356.
- Šmíd 2003 – M. Šmíd: Mohylová pohřebiště kultury nálevkovitých pohárů na Moravě. *Pravěk. Supplementum* 11. Brno 2003.
- Šmíd 2017 – M. Šmíd: *Nálevkovité poháry na Moravě*. *Pravěk. Supplementum* 33. Brno 2017.
- Todorova/Vajsov 2001 – H. Todorova/I. Vajsov: *Der kupferzeitliche Schmuck Bulgariens. Prähistorische Bronzefunde XX/6*. Stuttgart 2001.
- Virág 2010 – Z. M. Virág: Ringanhänger und Goldscheiben. Verbreitung und Bedeutung. In: *BLK 2010*, 212–217.
- Vizdal 1977 – J. Vizdal: *Tiszapolgárske pohrebisko vo Veľkých Raškovciach*. Košice 1977.
- Wilk 2014 – S. Wilk: An elite burial from the Copper Age: Grave 8 at the cemetery of the Lublin-Vollhynian culture at Site 2 in Książnica, Świętokrzyskie Province. *Analecta Archaeologica Ressooviensia* 9, 2014, 209–258.
- Zápotocký 1958 – M. Zápotocký: Die ältesten Kupferfunde im böhmischen Äneolithikum. In: J. Frel (ed.): *Epitymbion Roman Haken*. Praha 1958, 25–31.
- Zimmermann 2007 – T. Zimmermann: Ein kupferzeitlicher Dolch im eisenzeitlichen Italien – die notwendige Revision einer »Sardischen« Stichwaffe aus dem Depotfund von San Francesco, Bologna. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 37, 2007, 51–56.

Rukopis přijat 31. 3. 2023

Translated by Filip Ondrkál

doc. PhDr. Jaroslav Peška, Ph.D.
Archeologické centrum Olomouc
U Hradiska 42/6
CZ – 779 00 Olomouc
peska@ac-olomouc.cz

Mgr. Filip Ondrkál
Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav pro archeologii
Celetná 20
CZ – 11642 Praha
filip.ondrkal@seznam.cz

The Earliest Spectacle Pendants and Other Opulent Types of Jewellery in Central Europe

Jaroslav Peška – Filip Ondrkál

SUMMARY

Massive cast copper spectacle pendants of the Malé Leváre-type represent a relatively rare, impressive and magnificent individual jewel fulfilling the function of a solitary chest ornament (as evidenced by iconographic images) in the zone of the gradually emerging Early Chalcolithic elite groups. Rather than a symbol of masculinity, we see in them stylized female busts in the sense of a symbol of fertility, probably both in the direct line woman – owner – goddess (Neolithic sculpture – cult of Mother and Goddess in the environment of still Neolithic society), as indirectly as the ownership and control of this cult symbol in the environment of the nascent Chalcolithic society based on the ever-growing dominant role of man (iconographic connection with daggers or other weapons points to men). Their often-large weight (over 1 kg) is associated with high social significance and ceremoniality rather than with the idea of normal everyday wear. In every respect, however, the high symbolism of the artefact in connection with the cult is underlined, but it is mainly a significant attribute of power and an emphasis on the social status of the owner. Under normal circumstances, we would expect such a piece of jewellery as part of the costume in the grave equipment, but on the social scale of the hierarchy of values, the form of a part of the votive deposit, which the elites of the time tried to favour the will of the gods, probably stood higher.

Therefore, other highly rated items also become part of the hoards, either from the group of jewellery (Stollhof-Csáford type *phalerae*, silver pendants in the shape of a boar's tusk) or weapons/tools (so-called heavy industry: hammer-axes, flat axes, daggers), products for their time also highly valued. This also applies to a large extent to Stollhof-Csáford hoards with a strong representation of the masculine and feminine principles, the finding context of which intersects several times (Hlinsko, Náměšť na Hané, Stollhof, Štramberk) and occupies roughly the same spatial distribution.

Whether the dating and relative chronology of the Malé Leváre type spectacles are the same, earlier or later, we record a whole range of related spiral ornaments (Jordanów type spectacle pendants, Hlinsko type earrings, Mondsee and Maków-type spirals), often from the same finding contexts (*de facto* in the same territory) to which the above interpretation applies to a large extent, although the prevailing funeral environment is different. Made for their time from a rare and prized raw material (copper), they lack such impressiveness, yet they become a significant part and centre of gravity of folded necklaces or head ornaments in the well-equipped graves of members of the higher social level of the nascent European Chalcolithic civilization.

Fig. 1. Stollhof-Hohe Wand. The hoard, discovered in 1864, contained among other things, copper (and gold?) spectacle pendants of the Malé Leváre type and a pair of *phalerae* of the Stollhof-Csáford type (after Virág 2010).

Fig. 2. Štramberk-Kotouč hoard, discovered in 1922, containing a copper spectacle pendant of the Malé Leváre type and a *phalera* of the Stollhof-Csáford type. 1 – original state of artefacts (according to Šikulová/Zápotocký 2010); 2 – current state (after Virág 2010).

Fig. 3. Pohorlice-cemetery 1922. A unique find of an incomplete spectacle pendant. Drawing by A. Pešková.

Fig. 4. Findings of spectacle pendants of the Malé Leváre type from Slovakia A – 1 – Gbelce; 2 – Malé Leváre; 3 – Moravské Lieskové; 4 – Velký Pesek (after Furmánek 1980); B – Rašovice hoard (after Dobeš 2013).

Fig. 5. Location of the two most recent finds of spectacle pendants of the Malé Leváre type. Location of the discovery in the field and LIDAR imagery. 1 – Krnov-Burgberk; 2 – Rajec-Dubová. Maps by K. Pluskalová and F. Ondrkál.

Fig. 6. The latest specimens of spectacle pendants of the Malé Leváre type. 1, 2 – Krnov-Burgberk; 3, 4 – Rajec-Dubová. Drawings and photo by A. Pešková and F. Ondrkál.

Fig. 7. Rousínov-Panská skála. Large spectacle pendant of the Malé Leváre type. Drawing by A. Pešková, photo by F. Ondrkál.

Fig. 8. Bzenec. Photo of a spectacle pendant of the Malé Leváre type stolen during rescue research on the construction of the D55 motorway. Photo map by F. Ondrkál.

Fig. 9. Ivanovce. Find identified in the 'collection' of detector finds from the estate of J. Tůma. Graphic by F. Ondrkál.

Fig. 10. Beluša-Kontúrovec. Spectacle pendant of the Malé Leváre type. Photo by M. Kršková, drawing by O. Naglaková.

Fig. 11. Žitná-Radiša-Skalky. Spectacle pendant of the Malé Leváre type (part of the hoard 2), which was not available to the authors of the study. Photo, map by F. Ondrkál.

Fig. 12. Malé Leváre-Topoly hoard 1940. The hoard contained more than half of the spectacle pendant, an axe of the Nógrádmárcal type, a dagger of the Malé Leváre type and a flat axe of the Altheim type. The hoard is incomplete (after Zimmermann 2007). Map with the most probable location of the hoard. Map by J. Bartík.

Fig. 13. Domänești. Hoard. An example of the common occurrence of subvariants Štramberk 1 and Stollhof 2 (after Pulszky 1883).

- Fig. 14. Stone stelae depicting massive spectacle pendants and Remedello type daggers. 1 – Aosta; 2 – Sion, Petit-Chasseur stela no. 2 (after Mezzena 1998).
- Fig. 15. Anthropomorphic sculpture of Lengyel culture (MOG Ib) Falkenstein-Schanzboden with a symbol of a spectacle pendant on the chest (after Lenneis/Neugebauer-Maresch/Ruttkay 1995).
- Fig. 16. Spatial distribution of massive pendants of the Malé Leváre type in Europe. 1 – pendants in the form of metal artefacts, applications on clay sculptures and iconography (petroglyphs); 2 – number of metal artefacts and their finding spots; 3 – comparison of spatial distribution of all subvariants of a given type, including common occurrence; 4 – distribution of copper typology of spectacle pendants. Maps by P. Grenar.
- Fig. 17. New classification of massive spectacle pendants of the Malé Leváre type. Graphic by K. Pluskalová.
- Fig. 18. Vanovice 2012. A hoard of two ceramic bowls and a silver phalera of Stollhof-Csáford type between them (after Malach/Štrof 2016). Photo by E. Pernicka.
- Fig. 19. Chemical composition of spectacle pendants. 1 – correlation PCA graph of the Pearson type (trace elements of available pendants); 2 – correlation biplot of Ag × Sb and Ag × Bi elements (available pendants); 3 – treemap of elemental composition (available pendants); 4 – spectromap of occurrence of Sb and as in the spectacle pendants from Central Europe. Diagrams by F. Ondrkál.
- Fig. 20. Spectacle pendants of the Malé Leváre type. 1 – diameter (mm) of the spirals – a comparison weight (g) of the Malé Leváre type and the Plavecký Mikuláš group of artefacts; 2 – comparison of the Malé Leváre type and the Plavecký Mikuláš group of artefacts; (C) diameter (mm) of spirals of all subvariants of spectacle pendants of the Malé Leváre type. Diagrams by K. Pluskalová.
- Fig. 21. Number of threads. 1 – comparison of the Malé Leváre type and the Plavecký Mikuláš group; 2 – all subvariants of spectacle pendants of the Malé Leváre type. Diagrams by K. Pluskalová.
- Fig. 22. Diameter (mm) of spirals. Comparison of the Malé Leváre type, Plavecký Mikuláš group, earrings (*Haken-spirale*) of the Hlinsko type, earrings of the Mondsee type. Diagram by K. Pluskalová.
- Fig. 23. PCA analysis of XRF metallurgical measurement results. 1 – comparison of Early Eneolithic hammer-axes with spectacle pendants of the Malé Leváre type; 2 – comparison of the chemical composition of Malé Leváre type spectacle pendants. Graphs by F. Ondrkál.
- Fig. 24. Trenčianske Teplice-Grófovec-Jaskyňa pod Jeleňom. Place of discovery. Lidar maps and entrance to the cave. Photo and graphics by F. Ondrkál.
- Fig. 25. Trenčianske Teplice-Grófovec-Jaskyňa pod Jeleňom. Hoard consisting of a smaller massive spectacle pendant (close to the Malé Leváre type) and a flat axe of the Rudimov type. Photo by F. Ondrkál.
- Fig. 26. Finding context of the (small) Jordanów type spectacle pendants at an eponymous cemetery (after Łeczycki 2021).
- Fig. 27. Spatial distribution. 1 – distribution of the Jordanów type spectacle pendants (after Wilk 2014, modified); 2 – collective spatial distribution of spectacle pendants of the Malé Leváre and Jordanów type; 3 – distribution of earrings of the Hlinsko type; 4 – collective spatial distribution of Hlinsko type earrings, Mondsee type earrings and Maków type spirals. Maps by P. Grenar.
- Fig. 28. Náměšť na Hané-Dlouhá niva. Content of the grave 4 below mound 1 with a simple copper spiral (Jordanów, Hlinsko, Mondsee, Maków? type) and a phalera with two holes (subvariant Náměšť na Hané; after Šmíd 2003).
- Fig. 29. New classification of hook earrings of Hlinsko, Vukovar and Hrádok type (after Brunšmíd 1902; Novotná/Zachar/Dzúrik 2021; Pavelčík 1979). Graphics by K. Pluskalová.
- Fig. 30. 1 – length of Hlinsko type earrings; 2 – comparison of the weight of Hlinsko and Mondsee earrings; 3 – comparison of the diameter of Hlinsko and Mondsee type earrings (boxplot); 4 – diameter of spirals of Hlinsko and Mondsee earrings (probability graph); 5 – comparison of the number of threads of Hlinsko and Mondsee type earrings (boxplot); 6 – number of threads of Hlinsko and Mondsee type earrings (probability graph). Diagrams by K. Pluskalová.
- Fig. 31. Dolná Poruba-Homôľka. The site of the discovery of an early Eneolithic hoard. Lidar maps and photos. Graphics by F. Ondrkál.
- Fig. 32. Dolná Poruba-Homôľka. Hoard consisting of a pair of Stollhof-Csáford type copper phalerae, 9 pieces of spiral tubes and 7 pieces of copper plates. Graphic by F. Ondrkál.
- Fig. 33. New typological classification of variants and subvariant of Stollhof-Csáford type phalerae. Graphics by K. Pluskalová.
- Fig. 34. Hlinsko-Nad Zbružovým. A hoard of copper artefacts stored in the vessel consisted of three phalerae (subvariant Hlinsko), a pair of earrings of the Hlinsko type and one smaller spectacle earring of the Jordanów type (after Pavelčík 1979).
- Fig. 35. Spatial distribution of Stollhof-Csáford phalerae, including all variants and subvariants. Map by P. Grenar.
- Fig. 36. A – hoard of Stollhof-Csáford gold phalerae from the Tenja-Orlovinjak site (after Hansen 2013); B – hoard of two gold phalerae from the Csáford site (after Raczky 1999).
- Fig. 37. Copper phalerae as part of more complex necklaces in the graves of Brześć Kujawski culture. (1) Brześć Kujawski 4 gr. XXXIV; (2) Oślonki 1 gr. LIII (after Grygiel 2008).
- Fig. 38. Schematic comparison of the relative chronology of spectacle pendants of the Malé Leváre and Jordanów type, other spiral ornaments and phalerae of the Stollhof-Csáford type. Graphics by K. Pluskalová.
- Tab. 1. Table of new and original finds of the Malé Leváre type spectacle pendants. Table by F. Ondrkál.
- Tab. 2. Table of measured values of chemical elements of spectacle pendants from Beluša-Kontúrovec, Ivanovce, Krnov-Burgberk, Rajec-Dubová and Rousínov-Panská skála (XRF spectrometry). Table by F. Ondrkál.

